

VARES

Hamdija Kresevljakovic – Vares

Preuzeto sa: www.slashdocs.com

Napomene: - Prepisano bez ikakvih pravopisnih korekcija.

- Uocene ocigledne ili stamparske pogreske su ispravljene bez napomene.
- Fusnote su stavljene na kraju teksta.
- Umjesto slike samog objekta stavljena je slika cijele stranice, jer se sam objekat nije mogao izdvojiti.

Obradio: Franjo Paric

Vares

kao glavno srediste gvozdenog obrta u Bosni i Hercegovini do 1891.

Napisao

Hamdija Kresevljakovic

PREDGOVOR

O postanku naselja i obrta za dobivanje i preradu zeljezne rudace oko Varesa ima vise verzija, medjutim najvjerojatnija je ona koja navodi, da je to naselje i zeljezni obrt u njemu i oko njega postojao nekad jace a nekad slabije od pamtievka, jer impozantno zeljezno rudiste, koje se kao brana ispricilo u dolini rieke Stavnje, tako da ga je ona svojim neumornim erozionim radom kroz viekove otkrivala, presjecala i konacno razstavila u dva diela, Droskovac i Smreku, nije moglo ostati nepoznato ni stanovnicima toga kraja ni prolaznicima.

Zeljezo je vec u predpovjestno doba bilo vazno tvorivo iz kojega je covjek prema svom kulturnom i prirodnom stupnju izradjivao svoje orudje i oruzje, pa je tako vjerovatno bilo i oko Varesa i njegovih rudista. Ovo tim vise, sto je okolina Varesa imala sve prirodne preduslove za razvoj zeljeznog obrta, tj. dobru zeljeznu rudacu u svojim bogatim rudistima, drveni ugalj ili cumur iz prostranih suma, a stalnu i obilnu vodenu snagu u rieci Stavnji i njezinim pritokama.

Vjerovatno je u vrieme dinastickih i staleskih trvenja i bojeva u Bosni prije dolazka Osmanlija ovaj obrt bio privremeno zamro uslied unutarnjih nesredjenih i nemirnih prilika. Poslije zaposjedanja Bosne po Osmanlijama nastupio je relativni unutarnji mir, pa je zeljezni obrt oko Varesa opet ozivio i srazmjerno tadanjim prilikoama napredovao.

Kulturnim razvojem covjeka te ljudskih i narodnih zajednica, potreba za zeljezom i njegovim preradjevinama i izradjevinama postaje svakog dana sve veca i veca. Stoga su nasi susjedi vec mnogo ranije od nas pristupili veleobrtnoj izradi zeljeza iz rude i njgovoju daljnjoj preradi. Nasi

krajevi, kada su 1878. usli u sklop velike prirodne zajednice bivse Austro-Ugarske monarhije, nisu mogli zadržati stari primitivan način dobivanja i prerade željeza oko Varesa, nego su morali težiti suvremenijem načinu rada, da bi se održali na prosirenom tržištu željeza.

Ovakvo je stanje trajalo sve do godine 1891., kada je u Varesu podignuta i podpaljena prva visoka peć, koja je u tjedan dana istopila više željeza nego ranije svi majdani Vareske okolice za godinu dana, pa je razumljivo da se je njezinim podizanjem gasio jedan majdan za drugim, dok se konačno ne ugasise svi i ustupise mjesto vele obrtnom taljenju i preradjivanju željeza, koje se je stoljećima u tome kraju na obrtni način topilo, kovalo i preradjivalo.

Osnivanjem Vareskog d.d. godine 1891. dat je jak impuls veleobrotnom dobivanju, preradi i obradi željeza u tom kraju, ali je odabiranjem mjesta Kralupi – južno od rudista Droskovac-Smreka – za podizanje moderne talionice (visokih peći) sa svim njezinim pripadnicima i izgradnjom ljevaonice u onoj uskoj i strmoj dolini Stavnje odmah u početku učinjena jedna temeljna pogriješka, koja je u citavom daljnjem p e d e s e t o g o d i s n j e m postojanju željeznog veleobrtu u Varesu ometala i kociła njegov pravilan razvoj i napredak. Ipak je u minulih 50 godina od kako je sagrađena prva visoka peć, dobiveno od Vareskih rudista oko 4,500.000 tona dobre željezne rudace, od koje je oko 2,500.000 tona izvezeno u druge talionice, a u visokim pećima u Varesu iztopljeno je oko 2,000.000 tona, dobiveno oko 1,000.000 tona kovkog i ljevaonickog željeza, koje se dielom na mjestu dalje izlievalo u vodovodne cjevi, peći i drugu željeznu robu preradjivalo, a dijelom kao sirovo željezo izvozilo u Zenicu i druge obližnje željezare i tamo dalje preradjivalo, valjalo i istežalo u valjano željezog raznih oblika, željeznicke pruznice itd.

Nas uvazeni akademik – Hamdija Kresevljakovic – neumorno i ustrajno ispituje i proučava prošlost svih grana narodnog života u Bosni i Hercegovini, naročito za vrijeme Otomanske uprave, pa je tako došao red i na nas Vares – čije je ime, prošlost i razvoj tako usko povezan za nas željezni obrt, da se jedno bez drugog gotovo i ne može zamisliti u ovim našim hrvatskim stranama.

U ovoj vrlo zanimljivoj monografiji željeznog obrta Varesa u kojoj su prikupljeni mnogi podaci – koji bi inače nestali, jer suvremenika sve više nestaje – ovako su nam oti zaboravu i sacuvani za buduća pokoljenja, koja će iz njih razabrati, kako su naši stari rudari, majdandzije i kovaci primitivnim sredstvima izradjivali kvalitetnu robu, koja je uspjela da se uvede i održi na domaćem, pa čak i na dalekom istocno-europskom i maloazijskom tržištu.

Sarajevo, o sv. Barbari 1942.

Ing. **Dragutin Tibold**

VARES SADA I NEKADA

Kao po drugim zemljama, tako je i u Bosni bilo naselja, koja su u skorijoj i daljoj prošlosti igrala vidnu ulogu u političkom, gospodarskom i strateškom pogledu, a danas su usled raznih okolnosti postala neznatna. Desilo se i obratno: od malih sela postadose znatni gradovi. Ima opet mjesta, koja od svoga postanka do danas zadržavaju svoju vidnu ulogu. Među ona prva naselja spada, na pr. Kamengrad i mnogi drugi gradovi kao nekada važna strateška; Prusac i Pocičelj, nekada mali kulturni centri, danas obična sela; Kresevo i Stari Majdan, nekada znamenita sjelena gvozdene obrta, danas su tako pala, da se polagano rasejavaju. U red onih drugih naselja ide Brčko, Tuzla, Doboj, Zenica, Čapljina, Bugojno itd. Među naselja, koja zadržavaju svoju važnost od osnutka do danas, spada pored drugih i Vares.

Vares je mali gradić sa oko 4000 stanovnika, ali je dobro poznat zbog bogatih nalaga raznih gvozdene rude i vareske Željezne industrije d.d. osnovane 1891. I prije toga bio je Vares poznat zbog istih razloga ne samo u Bosni, nego i po ostalom Balkanu, jednom dijelu Male Azije, pa čak po Egiptu. Svoj postanak i opstanak zahvaljuje Varesu bogatstvu rude, sume i vodene snage, koje, još k tome pridodavši rad, čine temelj stare metalurgije. I da toga nije, sigurno ne bi bilo ondje nikakva naselja zbog skroz neprikladna terena, na kome danas stoji napredni gradić, koji se opet baš radi svog nezgodnog terena ne može razviti u veći grad.

Vares se smjestio u vrlo uskoj dolini rijeka Stavnje. Nadmorska mu je visina 829 m., i u tom pogledu dolazi na sedmo mjesto među gradskim općinama u Bosni i Hercegovini.*1) Ondje su brda stisla Stavnju tako, da u Varesu gotovo nema ravna tla. Tu se mjestimice obale Stavnje dižu po više metara skoro okomito. Uslijed toga je Vares vrlo uzak i dug do 5 km.

Od glavne ceste, sto udara usporedno sa Stavnjom, odvaja se nekoliko uličica koje su strme tako, da je pristup nekim kućama upravo ruzan, naročito zimi.

Vares je u administrativnom pogledu ispostava visokog kotara. Pored kotarske ispostave, tu je sjelo sumske uprave, a od 1939. i kotarskog suda za područje ove ispostave. U Varesu su tri pučke škole; prva je otvorena 1880., a od godine 1930. postoji i građanska škola. Od društava najpoznatije je "Zvijezda", hrvatsko pjevačko društvo, kao središte kulturnog života Varesa. Pred više godina izgradila je općina moderni vodovod, ali i stari još funkcionira. Godine 1928. dobio je Vares električnu rasvjetu. Od davnine Vares je izrazito trgovačko i obrtničko mjesto, a to je i danas. Gvozdene obrt počeo je poslije 1878. izmicati pred tvorničkim proizvodima iz bivše

monarhije, a odzvonilo mu je 19. kolovoza 1891., kada je po prvi put ondje naložena visoka pec i otpočeo rad na moderni način. Početak moderne industrije pao je slučajno na 400-godišnjicu osnutka ovog gradica. Od kraja prošlog stoljeca udomila se u Varesu i drvena industrija, pa i ona danas čini jednu važnu granu privrednog života Varesa i njegove okolice.

Prometu služi posta, brzopis i telefon; onda cesta Vares-Podlugovi koja vodi u Visoko i Sarajevo; cesta Vares-Dubostica i Vares-Kladanj (jos nedovršena); 24,5 km. duga željeznička pruga Vares-Podlugovi, postaja na glavnoj bosanskoj pruzi Brod-Sarajevo-Metkovići, predana prometu 7. studenog 1895.

To je uglavnom sve što se može reći o danšnjem Varesu.

*

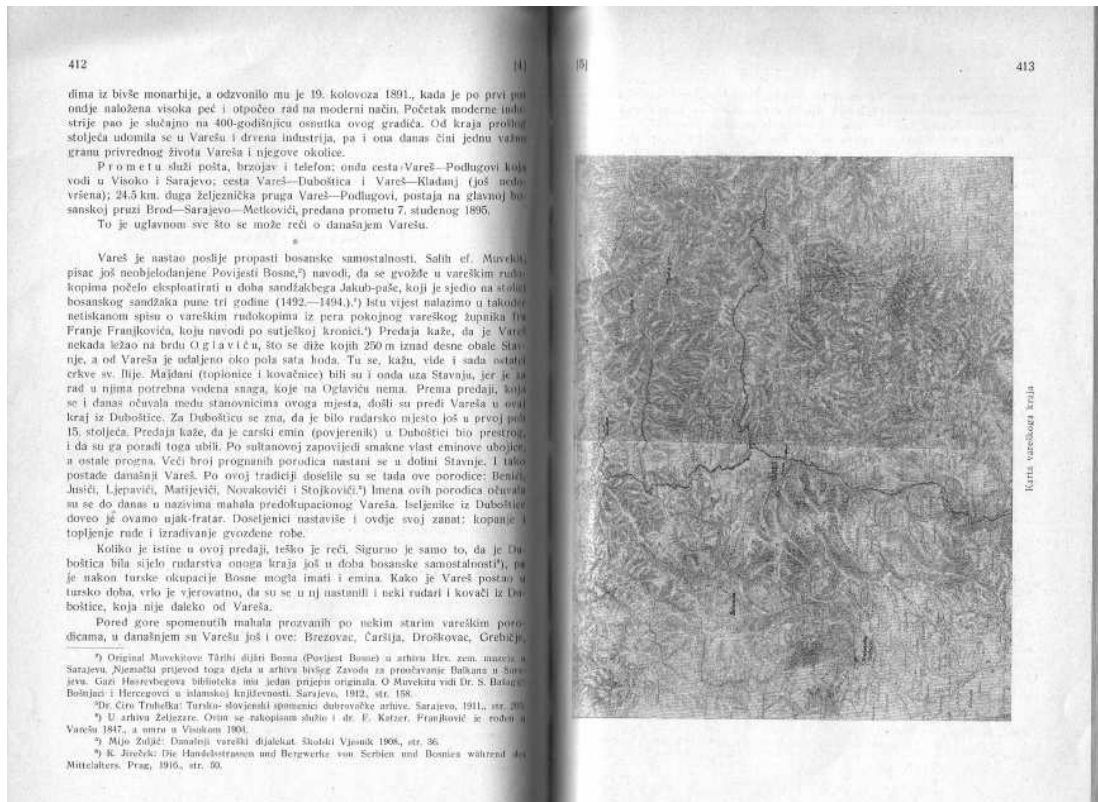
Vares je nastao poslije propasti bosanske samostalnosti. Salih ef. Muvekit, pisac jos neobjelodanjene Povijesti Bosne.*2) navodi, da se gvozdje u vareskim rudokopima počelo eksploatirati u doba sandzackega Jakub-pase, koji je sjedio na stolici bosanskog sandzaka pune tri godine (1492.-1494.). *3) Istu vijest nalazimo u takodjer netiskanom spisu o vareskim rudokopima iz pera pokojnog vareskog zupnika fra Franje Franjkovića, koju navodi po sutjeskoj kronici.*4) Predaja kaže, da je Vares nekada ležao na brdu Oglavicu, što se diže kojih 250 m iznad desne obale Stavnje, a od Varesa je udaljeno oko pola sata hoda. Tu se, kaže, vide i sada ostatci crkve sv. Ilije. Majdani (topionice i kovacnice) bili su i onda uza Stavnju, jer je za rad u njima potrebna vodena snaga, koje na Oglavicu nema. Prema predaji, koja se i danas očuvala među stanovnicima ovoga mjesta, došli su predji Varesa u ovaj kraj iz Dubostice. Za Dubosticu se zna, da je bilo rudarsko mjesto jos u prvoj polu 15. stoljeca. Predaja kaže, da je carski emin (povjerenik) u Dubostici bio prestrog, i da su ga poradi toga ubili. Po sultanovoj zapovjedi smakne vlast eminovu ubojice, a ostale progna. Veći broj prognanih porodica nastani se u dolini Stavnje. I tako postade danšnji Vares. Po ovoj tradiciji doselile su se tada ove porodice: Benići, Jusići, Ljepavici, Matijevici, Novakovići i Stojkovići.*5) Imena ovih porodica očuvala su se do danas u nazivima mahala predokupacionog Varesa. Iseljenske iz Dubostice doveo je ovamo ujak-fratar. Doseljenici nastavise i ovdje svoj zanat: kopanje i topljenje rude i izradjivanje gvozdene robe.

Koliko je istine u ovoj predaji, teško je reći. Sigurno je samo to, da je Dubostica bila sijelo rudarstva onoga kraja jos u doba bosanske samostalnosti*6), pa je nakon turske okupacije Bosne mogla imati i emina. Kako je Vares postao u tursko doba, vrlo je vjerovatno, da su se u nj nastanili i neki rudari i kovaci iz Dubostice, koja nije daleko od Varesa.

Pored gore spomenutih mahala prozvanih po nekim starim vareskim porodicama, u danšnjem su Varesu jos i ove: Brezovac, Carsija, Droskovac, Grebićje, Korovinici, Kralupi, Kutin, Matino Brdo, Mocila, Novi Prnjavor, Opasac, Podstijenje, Rajčevac, Selisce, Tirici i Zukici. Ove dvije

zadnje mahale prozване su p o istoimenim porodicama, koje se spominju u jednom popisu iz godine 1778.

Stara vareska carsija prostire se izmedju dzamije i katolicke crkve. U njoj je moglo biti do pedesetak ducana i dva hana. Niza Stavnju od iznad Hadzijine cuprije pa do danasnje Talionice i ljevaonice zeljeza nizali su se majdani (kovacnice), topionice, vignjevi i mlinovi.

Karta Vareskoga kraja

Preko Stavnje bilo je i prije kao i danas vise mostova, od kojih je samo jedan od kamena na jedno okno, a po predaji zaduzbina je neke zene, cije je ime zaboravljeno. Taj most jedini je ugledniji gradjevni spomenik turskog doba i ujedno najstarija gradjevina.

Poslije tog mosta bit ce najstarija zgrada dzamije i sada napustene crkvice. Ima jos nekoliko privatnih kuca, ali tesko da je ikoja starija od pocetka proslog stoljeca. I vareske kuce pripadaju tipu bosanske gradjanske kuce. Poznati etnograf i kustos naseg muzeja g. Milan Karanovic govoreci o vareskoj kuci pise: "Kuca tog starog rudarskog stanovnistva u Varesu izgleda da mnogo slici muslimanskoj kuci. Ima duz cijele kuce duvanhanu sa otvorenim vidikom (Sl...). Raspored soba je drugaciji nego kod kuca muslimanskog stanovnistva. Pored toga je mnogo duza nego sira, a ne kao muslimanska, u osnovi vise oblika kvadrata. Neman i onih karakteristiknih resetki kao kod muslimanskih kuca zbag poznatog sakrivanja muslimanskog zenskinja"*7).

U carsiji ponestalo je i onih tipicnih ducana s cefencima, dok pred tridesetak godina nije bilo ondje ni jednog modernog ducana.

Iako ovaj gradic ima moderni vodovod, vide se jos tri stare cesme. Jedna je u carsiji, druga u Tiricima, dok je treca u Novakovicima. Bilo je i kucnih cesama. Voda je dovodjena iz obliznjih izvora kojim vareska okolica obiluje.

S t a n o v n i s t v o Varesa pretežno je katolicke vjere, od njegovog postanka do danas, dok je broj pripadnika islama bio uvijek malen, a pravoslavnih jos manji. Istom od druge pole 17. stoljeca ima nesto mrsavih podataka o broju stanovnika u Varesu. Godine 1655. Bilo je ondje 100 muslimanskih domova*8), a 1673. zivilo je tu 954 katolika*9). Kojih sezdeset godina kasnije znatno je pao broj i katolickih i muslimanskih kuca. Godine 1736. Brojio je Vares 48 katolickih kuca sa 629 dusa i 40 muslimanskih bez oznake broja stanovnika*10). Tome padu stanovnika isti su razlozi kao i po drugim nekim mjestima Bosne. U prvom redu opetovane epidemije kuge, glad i druge razne bolesti satirahu stanovnistvo Bosne, pa i Varesa. Pored toga iselio se u zemlje preko Save velik broj katolika, narocito iz doline rijeke Bosne, prigodom provale princa Eugena Savojskog 1697., a muslimani su opet izginuli u mnogim ratovima sto ih je Porta vodila pocam od 1683. Godine 1742. brojila je cijela vareska zupa (Vares sa 16 sela) u svemu 168 porodica sa 728 odraslih vjernika i 388 djece*11). Kroz daljnjih 70 godina znatno je porastao broj stanovnika i domova. Godine 1813. bilo je ondje 1227 katolika*12). Iz istog izvora se vidi, da je 1813. bilo u Varesu i muslimana i pravoslavnih, ali brojevi nisu navedeni. Oko 1850. bilo je po Ivanu Frani Jukicu 200 katolickih, 100 muslimanskih i 30 pravoslavnih domova*13). To svakako nece biti točni, nego zaokruženi brojevi.

Istom nakon okupacije imamo pouzdano brojno stanje kuca i stanovnika. Prema tim popisima bilo je 1879. godine 2177 stanovnika, i to: 1760 rkt., 322 musl. i 95 pravosl., a 1910. godine 3078 stanovnika, i to: 2436 rkt., 338 musl., 219 pravosl., 55 grkt., 13 askenaza, 12 sefarda i 5 evangelika. Kroz ovih 30 godina doselio se u Vares lijep broj domaceg i stranog elementa, narocito od 1891.- od otvorenja zeljezare. Ti su doseljenici sami radnici i cinovnici svih konfesija osim muslimana.

Glavno je z a n i m a n j e vareskih katolika kopanje i topljenje rude i izradjivanje razne gvozdene robe, a muslimana i pravoslavnih trgovina. I neki drugi obrti zastupani su u Varesu kao i drugdje (birtasi, kahvedzije, pekari, brijaci itd.). Medju rudarima i kovacima bilo je, bar u prvo doba, S a s a, sto svjedoce neki izrazi, sto su se upotrebljavali u rudarskoj i kovackoj terminologiji, dok se ondje radilo po starinskom nacinu, a pored toga imaju i dva geografska naziva koja podsjecaju na Sase.

Narodni govor ovoga kraja u dijalektoloskom pogledu vrlo je zanimljiv, pa je ta cinjenica i potakla sina ovog kraja, prof. Miju Zuljica, da u opsežnoj i vrlo uspjeljoj studiji obradi vareski dijalekat*14).

Tocno se ne zna, kada je utemeljena v a r e s k a z u p a i sagrađena prva c r k v a u Varesu, ali je vrlo vjerovatno, da se to desilo jos prvih decenija 16. stoljeca. Crkva je posvecena sv. Mihajlu Arkandjelu. Od pocetka 18. stoljeca ova je zupa u sastavu zupa samostana u Kraljevoj Sutjesci, a valjda je tako bilo i prije. U sastavu vareske zupe bila su 1708. pored Varesa jos i ova mjesta: Mir, Crna Rijeka, Vijaka, Ocevija, Kamensko i Jelaske. I Vijaka i Jelaske bile su prije 1700. samostalne zupe kao i danas. Vijaka je ponovno odvojena od Varesa 1833., a od ove Jelaske 1924. U vareskom zupnom uredu cuva se matica krstenih od 1643., umrlih od 1647. I vjencanih od 1740*15). Ima tu i nekoliko turskih isprava koje se odnose na zupu i crkvu*16).

Vareska je crkva vise puta popravljana*17), a 1716. iz temelja je sagrađena, jer je stara zgrada izgorjela oko 1700. U jednom izvjestaju iz godine 1708. citamo, kako u Varesu nema crkve, jer to Turci ne dopustaju*18). Ovo drugo nije tocno. I za popravak i za novu gradnju crkve kao i drugih slicnih zgrada, pa i dzamija, valjalo je pribaviti vise raznih isprava, sto je ovisilo o samovolji pojedinih cinovnika. Procedura je bila dosta duga, a mogla se mitom ubrzati. O crkvi, koja je oko 1700. izgorjela, citamo u izvjestaju biskupa Olovcica napisanom 1673. ovo:

“Godine 1673. lipnja 6. ovdje sam nasao crkvu sv. Mihajla Arkandjela, jedan oltar potpuno opremljen, sa svim svojim nuznim. Ovdje ima vjernika 954, od kojih sam pomazao sv. Krizmom 696. Tu su od vjere katolicke u Turke otpale dvije djevojke; jedan shizmatik i tri njihove zene povratile su se u krilo Sv. Majke Crkve i jedan je uzeo zenu za zivota zene koja je postala Turkinjom. Ovdje je Turaka bilo prije vrlo malo, a sada im se broj povecao. Katolici su ovdje vrlo dobri”*19).

Iz izvjestaja fra Pavla Dragicevica, koji je posjetio Vares u srpnju 1742., saznajemo o novoj, 1716. godine sagrađenoj crkvi ovo:

Glava ove zupe, i glavni patron (Titulus) jest crkva D. Mihaela Arkandjela, koja stoji u selu Vares zajedno sa zupskim stanom opkoljena kucama krcsana. Njezine su strane (zidovi) podignute od kamena, a ozgor je pokrivena simlom borovom, koja, buduci je malena, na velike svetkovine, kad bi bilo vise svijeta, ne mogavsi sve primiti, pod vedrim, izvan nje, a unutar njezinog dvorista (ograde), vjernicima se govorila Misa. U njoj uvijek iznutra malo zvono zvoni na pozdrav andjeoski i na ostalo kako je obicaj kod katolickih krcsana. Ovdje se obavlja sve sto spada na svetu sluzbu i sve ostale zupnicke duznosti. Upravljana je po p.o. Bonaventuri Benic*20) iz samostana sv. Ive Krstitelja u Sutjesci. Pod sobom ima mahale ovdje u Varesu, i sela izvana 16, obitelji 168, odraslih vjernika (onih koji mogu primiti sv. precast) 728, a djece 388*21).

Ova je crkvica i danas uspravo, iako je vec davno napustena, kada je 1906. podignuta nova, inace monumentalna gradjevina.

Uz zupni ured postojala je u Varesu od 1836. s malim prekidima do iza okupacije i katolicka osnovna skola, u kojoj su fratri poucavali mladez u vjeri, citanju, pisanju i racunanju.

Vares je dao franjevačkom redu više uglednih članova, kao što su upravitelj bosanske biskupije Jerolim Lucić (1575.-1643.)*22), Augustin Varesanin (17. stoljeće), biskup Grgo Ilić (1736.-1813.). Kako je već pomenuto, Vares je rodno mjesto Mije Zuljica, koji ima lijepih zasluga na polju nauke; on je pisac raznih članaka i studija iz područja historije, jezikoslovlja i folklor.

U Varesu je samo jedna džamija, i što je u Bosni rijetkost, njene su prostorije na gornjem boju. Tu je zgradu sagradio poznati sarajevski bogataš i dobrotvor Hadži Mustafaga Beslija oko 1760. nakon jednog požara, u kome je stara džamija izgorjela. Stara je džamija stajala na onom praznom zemljištu, što leži naprama zgradi osnovne škole. Ko je tu staru džamiju sagradio i kada, ne zna se, ali je postojala i prije 1655. godine i uz nju mekteb. Početkom prošlog stoljeća bio je imam i hatib u Varesu Abdullah halifa, sin Alijin, a po njegovoj smrti postavljen je carskim beratom od 17. I. 1823. (23. IX. 1823.) Husein halifa, sin Mustafin (Sarajevski sidzil broj 63, str. 15). Sezdesetih godina prošlog stoljeća bio je u Varesu imam Muhamed efendija Hadžijamaković, poznati vođa otpora protiv okupacije 1878., koji je ovo rodoljubno djelo platio životom četiri dana nakon zauzeca Sarajeva*23).

U Gazi Husrevbegovoj knjižnici u Sarajevu čuva se prijepis djela Nizamul-hakk poznatog turskog geografa prve polve sedamnaestog stoljeća, Catib Celebije, što ga je prepisao Salih sin Huseinov, a unuk Mustafin iz kasabe Ma'deni Vares (Majdan Vares). Prepis je dovršen 7. reb. II. 1227. (28. IV. 1809).

U novije doba sagradili su pravoslavni sebi crkvicu. Kada su se prvi stanovnici pravoslavne vjere doselili u Vares, ne zna se točno. Prve vijesti o pravoslavcima u Varesu srećemo u onom izvještaju iz 1673., dok iz izvještaja iz 1736., da ih u to doba nije bilo u Varesu. Javljaju se opet 1813.

Neki kršćanin, imenom Stojan, uselio se u kuću neke Nefise, kćeri Mustafa efendije, bez njena znanja, i kako na njen zahtjev nije htio isprtljati, obratila se vlasnica kuće sarajevskom kadiji, koji nalaze 3. I. 1226. (28. I. 1811.) Stojanu da se iseli*24). Ovo je za ona vremena zanimljiv slučaj, pa ga samo s toga navodim.

Isto tako zanimljiv je događaj, što se desio 26. siječnja 1810. Neka Mevlija, kći Alijina iz Varesa, ubila je usred vareske carsije u po bijela dana nekog Ahmeda, sina Hasan-basina iz Visokog. Razlog ubojstva nije poznat. Tri dana kasnije proveo je visoki kadija izvide na licu mjesta. Ubojstvo su posvjedočili mnogi muslimani i kršćani iz Varesa. Otac ubijenog Ahmeda Hasan-basa i majka Hanifa oslobodili su Varesake svake odgovornosti i krvarine. I to je očitovanje uneseno u zapisnik. Kakva je kazna stigla Mevliju, nije nam poznato (Muzejski arhiv br. 3616).

Pojedini dijelovi Varesa stradali su više puta od požara, a i od poplave Stavnje. Jedan jaci požar desio se iza 1700., a prije 1708., a drugi oko 1790. Osobito su jake bile poplave 1915. i 1942.

Kako je ovaj gradic prolazio u doba epidemija kuge u Bosni, točno se ne zna. Lasvanin navodi dodinu 1742., da je kuga harala u okolici Varesa*25).

Od osnutka bosanskog pasaluka u rujnu 1580., pa sve do danas spade Vares u u p r a v n o m p o g l e d u u sastav visockog kotare, a tako je isto bilo i u sudbenom pogledu, dok nazad koju godinu nije dobio svoj sud. Prije 1580. Pripadao je ovaj gradic kao i Visoko sarajevskom kadiluku. Nakom uvođenja reforama u Bosni sjedio je u Varesu m u d i r (upravotelj ispostave). Vareska nahija sastojala se od 64 naselja raspoređena u ovih 14 dzemata ili opcina:

1. B l a z a s trinaest naselja (Bizimovici, Blaza, Camovina, Glavica, Karici, Krcevina, Legatovici, Pajtovici, Ravne, Seoci, Toljenak, Zubeta i Zvijezda).
2. B o r o v i c a.
3. B u d o z e l j s tri naselja (Budozelj, Zalja i Zizci).
4. D a z d a n s k o sa sest sela (Brkulje, Dazdansko, Prsica, Sikulje, Tisovci i Visnjica).
5. K u n o s i c i, pet sela (Cece, Cemerna, Karaula, Kunosici i Seoce).
6. M i j a k o v i c i, pet sela (Dragovici, Kopljari, Kolakovici, Mijakovici i Ponikve).
7. P l a n i n i c a.
8. S m r e k o v i n a, pet sela (Dabravina Isbod, Sontijeska, Smrekovina i Varisce).
9. S t r i z e v o, sest sela (Kokoscici, Majur, Poljanice, Radonic, Strizevo i Stupni Dol).
10. T r t o v i c i, sedam sela (Drazevici, Kadarici. Nasici, Neprivalj, Orahovo, Slivno i Trtovici).
11. V a r e s.
12. K o k o s i n a c, pet sela (Diknici, Hocevlje, Kokosinac, Mlakve i Potoci).
13. V i j a k a, dva sela (Donja i Gornja Vijaka).
14. V i s n j i c a, cetiri sela (Korito, Salkovici, Tisovik i Visnjica).

Ovako je stanje zatekla okupacija Bosne, a ovako je uglavnom i danas.

I. UVJETI STAROM GVOZDENOM OBRTU

A. RUDA

a) *Rudokopi u Varesu*

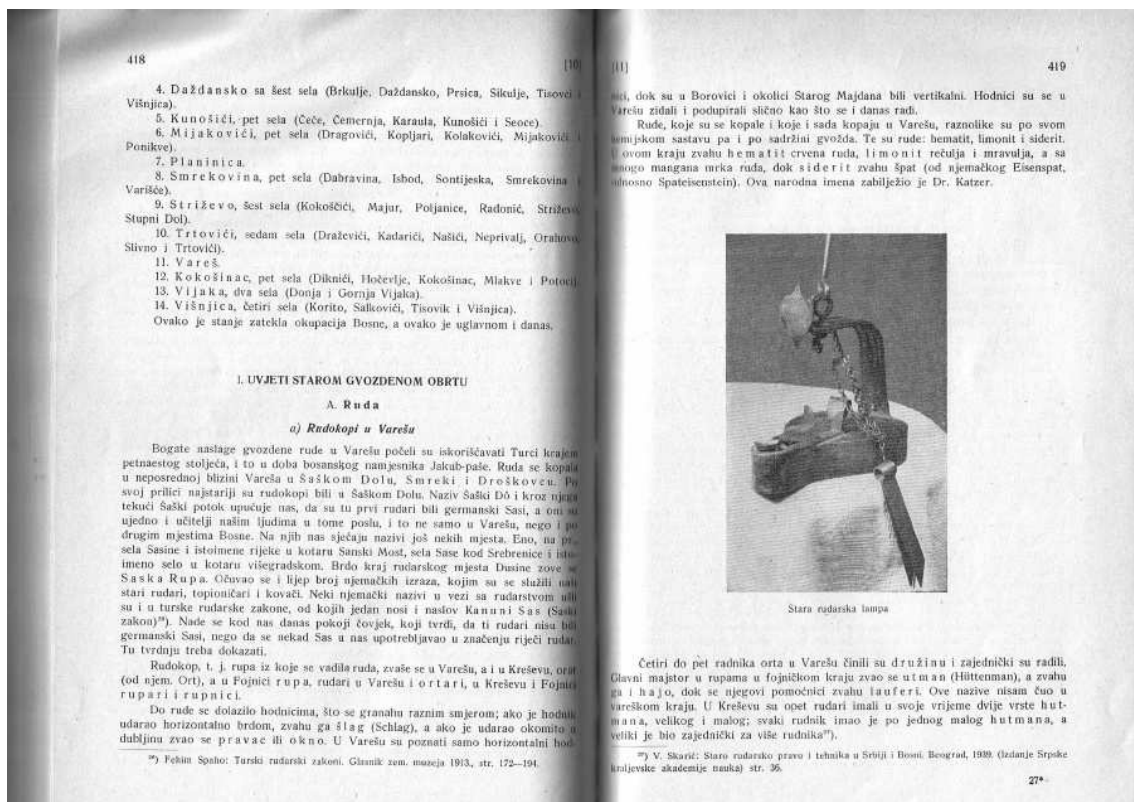
Bogate naslage gvozdene rude u Varesu poceli su iskoriscavati Turci krajem petnaestog stoljeca, i to u doba bosanskog namjesnika Jakub-pase. Ruda se kopala u neposrednoj blizini Varesa, u Saskom Dolu, Smreki i Droskovcu. Po svoj prilici najstariji su rudokopi bili u Saskom Dolu. Naziv Saski Do i kroz njega tekuci Saski potok upucuje nas da su tu prvi rudari bili germanski Sasi, a oni su ujedno i ucitelji nasim ljudima u tome poslu, i to ne samo u Varesu, nego i po drugim mjestima Bosne. Na njih nas sjecaju nazivi jos nekih mjesta. Eno, na pr. Selo Sasine i istoimena Rijeka u kotaru Sanski Most, sela Sase kod Srebrenice i istoimeno selo u kotaru visegradskom. Brdo kraj rudarskog mjesta Dusine zove se *S a s k a R u p a*. Ocuvaao se i lijep broj njemackih izraza, kojim su se sluzili nasi stari rudari, topionicari i kovaci. Neki njemacki nazivi u vezi sa rudarstvom usli su i u turske rudarske zakone, od kojih jedan nosi i naslov *K a n u n i S a s* (Saski zakon)*26). Nadje se kod nas danas pokojni covjek, koji tvrdi, da ti rudari nisu bili germanski Sasi, nego da se nekad Sas u nas upotrebljavao u znacnju rijeci rudar. Tu tvrdnju treba dokazati.

Rudokop t.j. rupa iz koje se vadila ruda, zvase se u Varesu, a i u Kresevu, *o r a t* (od njem. Ort), a u Fojnici rupa, rudari u Varesu i *o r t a r i*, u Kresevu i Fojnici *r u p a r i i r u p n i c i*.

Do rude se dolazilo hodnicima, sto se granahu raznim smjerom; ako je hodnik udarao horizontalno brdom, zvahu ga slag (Schlag), a ako je udarao okomito u dubljinu zvaao se *p r a v a c i l i o k n o*. U Varesu su poznati samo horizontalni hodnici dok su u Borovici i u okolici Starog Majdana bili vertikalni. Hodnici su se u Varesu zidali i podupirali slicno kao sto se i danas radi.

Rude, koje su se kopale i koje i sada kopaju u Varesu, raznolike su po svom kemijskom sastavu pa i po sadrzini gvozdja. Te su rude: hematite, limonit i siderite. U ovom kraju zvahu *h e m a t i t* crvena ruda, *l i m o n i t* reculja i mravulja, a sa mnogo mangana mrka ruda, dok *s i d e r i t* zvahu spat (od njemackog Eisenspat, odnosno Spateisenstain). Ova narodna imena zabiljezio je dr. Katzer.

Cetiri do pet radnika orta u Varesu cinili su *d r u z i n u* i zajednicki su radili. Glavni majstor u rupama u Fojnickom kraju zvaao se *h u t m a n* (Huttenman), a zvahu ga i *h a j o*, dok se njegovi pomocnici zvahu *l a u f e r i*. Ove nazive nisam cuo u vareskom kraju. U Kresevu su opet rudari imali u svoje vrijeme dvije vrste *h u t m a n a*, velikog i malog; svaki rudnik imao je po jednog malog *h u t m a n a*, a veliki je bio zajednicki za vise rudnika*27).

Stara rudarska lampa

Ruda se kopala krampom. Pri radu upotrebljava se i barut, dok dinamit nije bio poznat. Za rasvjetu je služila s v i j e c a l o j a n i c a. Pred kojih osamdeset godina znali su i za rudarsku lampu.

U ortu se radilo preko cijele godine. Radili su samo odrasli muskarci i djeca iznad 12 godina. Ruda se iznosila u skafovima i kozijim kozama. U tu su se svrhu upotrebljavali oko Fojnice i St. Majdana sepeti zvani r u d n j a c i, u koje je moglo stati 50 do 60 oka rude. Ako se do rude dolazilo vertikalnim hodnikom, onda je iznad okna bio c e k r k, pomocu koga su se radnici u rudnjacima spustali, nakopanu rudu trpali u te sepete, da je drugi izvuku, i opet sepete povrate*28).

Zadnjih godina ovakvog rada u Varesu zaradjivao je ortar dnevno po tri cvancike (12 grosa). Za ona vremena bila je to dobra zarada, obzirom na cijenu zivotnih namirnica.

Ako bi se u jami pojavila voda, onda bi je izveli jarkom koji zvalu s t o l n a, a u Fojnickom kraju s c o n a*29) (njem. Stollen).

Kad je na jednom mjestu nestalo rude, onda se otvarao drugi orat.

Poput mnogih zanata i ovaj se naslijedjivao. Uz oca bi stupao sin u posao kad bi za nj dorastao, t. j. kad bi navršio 12 godina. Clanovi jedne druzine uzimali bi u posao sina svog umrlog druga, ako je to zelila majka ili tutor.

Po rudokopima je bilo nesreca, ali ove, koliko se zna, nisu bile ceste. Negdje pred okupaciju Bosne desila se posljednja nesreca u Varesu. Cijelu jednu druzinu zasula je zemlja tako, da su svi platili zivotom*30).

Iskopana se ruda morala prije prodaje cistiti, a u nekim krajevima i prati (Fojnica). To je u Varesu i okolici bilo lako, jer je u blizini rudnika bilo tekuce vode kao i u kresevskom i fojnickom kraju. Do nekih rudokopa kod Kreseva dovedena je u ovu svrhu voda dugim jazom od vise kilometara. Tragovi ovakvog jednog jaza vide se i u Sebesicu.

U Fojnici je dolazilo vise puta do parnicenja zbag vode za pranje rude. Fratri su naime imali u svome posjedu vrelo S t u d e n a c, sto izvire nedaleko drevnog kraljevskog grada Kozla*31). Vodu Studenac uveli su dobrim dijelom u zljebove i cunkove, i tako izgradili vodovod do crkve i samostana. O tim sporovima izmedju fratara s jedne, i rupnika i majdandzija, te stanovnika sela Ostruznice i Gvozdana s druge strane, ima vise isprava u samostanskom arhivu u Fojnici. Najstarija je od 10. prosinca 1620. Karakteristicno je, da u ona vremena u jednom sporu svjedoci jedan imam u korist samostana, a protiv optuzenih muslimana. Presudom od 1652. Zabranjuje se rupnicima i majdandzijama da preko fratarske njive otvaraju put i prenose rudu*32).

Rudokopi su bili na erarnom zemljistu. Za kopanje gvozdene rude nije se u zadnje doba drzavi nista placalo, niti je – kako pricahu starci – za to trebalo traziti dozvolu. Svako je mogao gdje je htio kopati gvozdenu rudu, dok je dobivanje zive iz njenih spojeva bez dozvole bilo najstrozije zabranjeno. Cini se, da tako uvijek nije bilo. Iz jedne isprave hidzretske godine 1172. (1758./9.) jasno se vidi, da je za to bilo potrebno odobrenje od e m i n a za rudarske i neke druge poslove. Stanovnici sela Vidosovica kod Kreseva tuzili su Kresevljake, da ostavljaju majdane svoga kraja i dolaze u njihov kraj da kopaju gvozdenu rudu. Istraga, koja je na vezirovu zapovijed provedena, ustanovila je, da Kresevljaci imaju pravo kopati rudu oko spomenutog sela, jer to rade i radili su s o d o b r e n j e m e m i n o v i m. Pravo im je utvrdjeno ispravama prijasnjeg vremena*33). Sto je vrijedilo za kresevski kraj, vrijedilo je i za ostale krajeve. Ali, kako nema vise slicnih isprava, to se ovo pitanje zasad ne da bolje rasvijetliti.

Poznato je, da su pravoslavne vladike cesto puta trazili razne dace i od bosanskih katolika, te su se ovi utjecali vlastima za obranu, i ove su ih uzimale u zastitu. Tako je godine 1565. bosanski namjesnik oslobodio sve majdandzije u Bosni od danka vladikama, rimskom i rumunjskom biskupu*34). Na tuzbu katolika majdandzija izdan je 1565. ferman, kojim se zabranjuje vladikama traziti od majdandzija zenidbenu pristojbu*35).

Prvu vijest o bogatstvu zeljezne rude u Varesu daje nam Athanasio Georgiceo (Djordjic) u svom opseznom izvjescu o Bosni, napisanom 1626. Tu se kaze: “Na sedam mjesta toga kraljevstva

(t. j. Bosne) kopa se željezna ruda; ali najbolja i u najvećoj količini kopa se u Varesu kojeg su stari Rimljani nazivali Varevalica. I m i s l i m da se ni u jednom kraljevstvu svijeta, caeteris paribus, ne bi mogla iskopati veća količina nego u Bosni, jer sam jasuci onim brdima nalazio na površini zemlje izvesno kamenje koje se po težini i boji vidjelo da je čisto željezo*36).

Spomenuti nam izvještaj ne kaže, u kojih se još šest mjesta kopala gvozdena ruda, pa se ne zna ni ukoliko je taj broj točan.

Sigurno je, da se toga vremena kopala ruda oko Kreseva i Fojnice, u Dusini i Dezavicama, oko St. Majdana. Netočan je navod izvještaja o kvaliteti vareskog gvozdja. Najbolje se gvozdje dobivalo u okolici St. Majdana, a onda u Dusini. O kakvom rimskom naselju na teritoriju danasnjeg Varesa i okoline nema ni raga, pa je i latinski naziv Varevalice potpuno neosnovan. Ta još je i danas živa tradicija o postanku Varesa, a pogotovu je živjela u vremena, kad je pisan ovaj izvještaj.

Maravicev izvještaj od 1655. ističe među rudama, što se u Bosni nalaze, na prvom mjestu gvozdje*37).

b) Rudokopi u okolici Varesa

U blizoj okolici Varesa kopala se gvozdena ruda u Dubostici, Vijaki i Borovici. I u tim mjestima, kao i u Varesu, topila se ruda i od dobivenog gvozdja izradjivala razna roba, krace receno, i u tim se mjestima vodila v e r t i k a l n a g v o z d e n a i n d u s t r i j a. Ovakav se način obrta prakticao svuda, gdje su se za to našli potrebni uvjeti. Gvozdena se roba izradjivala, a i danas se ponešto radi u Oceviji, dok se tu ruda nije nikad kopala.

D u b o s t i c a (Duboscica), selo na istoimenoj rijeci i općini, udaljeno 15 km od Varesa, ima do 30 kuća. Sada je ondje rudnik kroma (otvoren 1886.). Od postaje Careva Cuprija, na sumskoj pruzi Zavidovici- Han Pijesak, odvaja se 14 km. dugacka pruga za Dubosticu. Dubostica se prvi put spominje 25. siječnja 1425. Tada je Dubostica bila grad i sjelo rudarstva onog kraja*38). Kroz cijelo vrijeme turskog vladanja u Bosni i kojih desetak godina iza okupacije ondje se kopala i topila ruda i izradjivala roba. Vec je spomenuta predaja o selenju Dubosticana u Vares. Po istoj predaji sjedio je ondje i emin.

V i j a k a (631 m.), selo lijevo od ceste Vares-Ocevija, na rijeci Tribiji i njenom pritoku Vijacici, lijevoj pritoci Krivaje, udaljena od Varesa 12, a od Starog Kamena, postaje na pruzi Zavidovici-Han Pijesak, 4 km. Vijaka broji oko 40 kuća, ima pocku skolu (od 1893.) i katolicku crkvu sa zupnikom. Vijaka se, koliko znam, u vezi s gvozdenim obrtom prvi put spominje u jednom teferu (registar) kovackog esnafa (ceha) 26. srpnja 1778.*39), dok je vijest o rudokopu ili majdanu 88 godina starija. Među turskim ispravama (Manuscripta turcica) u arhivu Hrv. Zem. muzeja u Sarajevu ima jedna tapija pod brojem 1709., napisana pocetkom 1079. (svibanj 1686.), iz koje se vidi, da je u Vijaci bio rudokop. Tada i kasnije bila je Vijaka dio općine Kamensko u

kotaru Kladanj. Pred sarajevskim kadijom parnicili su se 13. travnja godine 1822. Sarajlije Sulejman Rusdi efendija (Kulovic?) i Dervis Salihbeg sa Pavom, Jozom i Matom iz Vijake zbog alata u oborenoj kovacnici u Vijaki. Sud je dosudio alat spomenutim krscanima*40). U presudi, koja je ovom zgodom izdana vrijedno je spomenuti, da se kovacnica zove s a m o k o v. Turski dokumenti nazivaju i vareske kovacnice istim izrazom Ma'deni samokov).

Stari ljudi pricaju, da se u Vijaci radilo prije nego u Varesu, ali to zasad navodim samo kao predaju.

U Vijaci se radilo blizu 20 godina iza okupacije.

B o r o v i c a (1042 m.), selo od pedesetak kuca, kojih 10 km. zapadno od Varesa, na istoimenoj rjecici, sto izvire ispod Tisove Glave (1228 m.) i s Mijakovicom cini Trstionicu, pritoku Bosne. U Borovici je danas rudokop olovnog sjajnika i cinkova sjajnika, dok se nekad kopalo samo gvozdje, i to, po pricanju starih kovaca najbolje u vareskom kraju.

U vezi s rudarstvom Borovica se prvi put spominje pocetkom mjeseca safera 959. (oko 23. sijecnja 1552.), i to u jednoj sudskoj ispravi kao n o v i m a j d a n (ma'deni dzedid)*41). Ta se isprava odnosi na desetinu, a kao emin fungirao je neki Mehmed-celebija, sin Kurt-celebijin. U Borovici je prestao rad oko 1890.*42).

O c e v l j a (Ocevija, Hocevlje), lijepo i cisto seoce na Rijeci ispod Zvijezde planine, na visini od 845 m., broji oko 350 stanovnika. Od Varesa je udaljeno 18 km. Ocevlja je rodno mjesto fra Filipa Lastrica (1700.- 1783.) i Rafe Barisica ml., poznatih franjevackih knjizevnika, i dvojice biskupa, fra Rafe st. i fra Gavre Barisica.

Vec je spomenuto, da se u Ocevlju nije nikada kopala ni topila ruda, ali ovamo se dovozilo iz Varesa gotovo gvozdje, i u kovacnicama ili samokovima izradjivala se razna roba kao i u Varesu, a pored toga i raznovrsno posudje, pecna vrata i gvozdja za hvatanje zvjeradi.

Ne zna se, kad se u Oceviji razvio gvozdeni obrt, ali se u drugoj polovici 18. stoljeca radilo na sav mah. I dok se u Varesu zna, da su prvi rudari i topionici bili Sasi, u Ocevlji se za Sase uopce ne zna, jer se ovdje ruda nije nikad ni vadila. Izradjenu su robu prodavali trgovcima iz Varesa i Sarajeva. Ponesto se i danas radi o gvozdenom obrtu u ovom selu.

U lipnju 1933. pricao mi je sada vec pokojni Mato Goga, kako je prije stotinjak godina, dakle 1830., neki Hadzija bio sagradio duvaonicu (Schmelzofen) i dobavio iz Varesa majstora (Schmelzer), da mu topi rudu. Varesaci potplate majstora, i on je hotimicno kvario gvozdje, te da je na taj nacin upropastio Hadziju, koji je bio vlasnik jednog samokova u Ocevlju, i od majstora kupovao gotovu robu, te ju nosio u svijet i prodavao. Nikad ne bi Hadzija posao u svijet, sto ne bi poveo bar pedeset tovara robe. To je Mato slusao od svog oca Ante, zanatom kovaca, koji je to sve dozivio*43). To sam slusao i od staraca u Varesu. Hadzijin majstor umro je u velikim

mukama u Varesu, i kao teski bolesnik govorio je, da ga je Bog kaznio, sto je Hadziji krivo ucinio.

B. Cumur (drveni ugljen)

Stara metalurgija ne da se ni zamisliti bez drvenog ugljena ili cumura. Ovaj se cumur proizvodi (u narodu se kaze: k a d i) od bukova i hrastova drveta, i to najcesce u neposrednoj blizini hrastovih i bukovih suma. Postupak pri kadjenju cumura točno je obradjen kod Ing. E. Latal, pa bi bilo posve suvisno ovdje o tome govoriti*44).

Pored toga sto se cumur upotrebljavao pri topljenju gvozdene rude i izradi gvozdene robe, trosio se i u drugim obrtima, gdje je pri radu bila potrebna vatra (kazandzije, zlatari, zvonari, kahvedzije itd.). Nekad se trosio mnogo vise, a i danas se ponesto trosi po kucama, zimi i po ducanima (mangale). Ljudi koji cumur kade, zovu se c u m u r d z i j e, a mjesto gdje se kadi s jednom supom (suldurom) zove se c u m u r h a n a.

Do peci u kojima se ruda topila, i kovacnica dogonio se cumur u narocitim krosnjama, kao sto se to i danas vidja. Dvije krosnje cine jedan Tovar; v e l i k i tovar vagao je 100, a m a l i 75-80 oka (oka=1.28 kg.).

Kao sto u zadnjih pedesetak godina turske uprave u Bosni nije bila potrebna dozvola za kopanje gvozdene rude, isto tako nije bila potrebna dozvola ni za kadjenje cumura, niti se za to placala kakva pristojba. Ali tako nije bilo prije ukinuca jenicarskog sustava i uvođenja reforama Mahmuda II. Dozvolu za kadjenje cumura izdavao je emin, koji je vodio brigu i o rudokopima. U arhivu fojnickog samostana ocuvalo se nekoliko isprava koje se odnose na kadjenje cumura.

Tu ima i jedna sudska isprava iz 1741., napisana nakon izvida na licu mjesta kojom je utvrdjena smrt nekog Ivana, sina Petruscina u Sutjescini. Ivan je zaspavsi gdje je cumurhana izgorila, umro zapahnut bugijom (ugljicnim monoksidom). Desavalo se ovakvih slucajeva i po kucama, da su se caljad onesvijestila, pa i glavom platila od bugije. To je poucilo ljude, da su u zatvorenim prostorima dobro pazili dok se cumur razgorjeva. Poznata je rijec: ubio ga cumur.

Nakon sloma pokreta Huseina Gradiscevica, nazvanog Zmaja od Bosne, ljeti 1832. Zavladao su teske prilike u Sarajevu. Strogo se pazilo ko odlazi i dolazi u ovaj grad. Bit ce da zbog toga cumurdzije nisu rado dogonile cumur u Sarajevo, pa je onovremeni bosanski vezir izdao narocitu bujlurdiu, da cumurdzije katolici slobodno dogone cumur u Sarajevo*46).

C. Vodena snaga

To je treci uvjet za razvitak starog gvozdene obrta. Vodena snaga je pokretala naprave potrebne pri topljenju rude i izradi razne gvozdene robe. U tu svrhu sluzila je u Varesu rijecica Stavnja i njen desni pritok Varesac ili Potoci.

Stavnja izvire nedaleko Varesa ispod Oble Glavice (ogranak Zvijezde planine), tece prema jugu-jugozapadu kroz tijesnu, klisurastu dolinu do Breze, gdje prelazi u ravnicu i kod zeljeznicke postaje Podlugovi saljeva se u Bosnu. Duzina njena toka je 32 km., a pad oko 13.5 m/k. Pri samom izvoru utjece u Stavnju Ponikva.

Varesac⁴⁷) je najveći pritok Stavnje, koji se zove i Potoci po istoimenom selu; izvire ispod Visanja, a utjece kod Droskovca. Desni mu je pritok Saski potok, sto tece Saskim dolom.

U samom Varesu prima Stavnja jos nekoliko manjih potoka. Sada su na Stavnji jos dva majdana i vise mlinova. Cijelo porijekje Stavnje zaprema 177 km².

II. PROSTORIJE I NAPRAVE ZA TOPLJENJE RUDE I IZRADU ROBE

Majdan je arapska rijec koju su poput mnogih drugih donijeli Turci u nase krajeve. Ta rijec u arapskom glasi ma'den, a znaci rudokop. U nasem rudarskom i topionicarskom rjecniku rijec majdan ima vise znacenja. Majdanom se naziva mjesto gdje ima kakve mu drago rude, pa sami rudokop, onda pec u kojoj se talila ruda, pa radionica u kojoj se izradjivala zeljezna roba, i napokon veliki cekic u toj radionici. U nekim je mjestima i pec za topljenje rude i radionica pod istim krovom, pa se i ta zgrada zvase majdan. "Za covjeka koji se bacio na rudarski ili topionicarski rad, reklo se", pise Ing. E. Latal, "da radi o majdanu". Tim se ljudima kaze i "majdandzije"

Vise mjesta u Bosni i po ostalom Balkanu nose danas ime Majdan. Pored Starog Majdana (u kotaru Sanski Most), koji se prema jednom turskom rukopisu zvase u XVI. stoljecu Ma'deni Ahen, sto znaci Gvozdeni Majdan, te Bronzanog Majdana zapadno od Banje Luke, ima jos devet sela istog imena, a leze u kotarima: Banja Luka, Bihac, Fojnica (dva sela), Kladanj, Konjic, Ljubuski, Varcar i Zepce⁴⁸).

U Varesu i nekim drugim mjestima fojnickog kotara bile su peci za topljenje gvozdene rude, t. zv. duvaonice, u posebnim zgradama, a majdani ili kovacnice u kojima se gvozdje preradjivalo i ziva proizvodjalo, u posebnim zgradama. Pored turskih izvora to nam potvrđuje za Busovacu i jedno francusko djelo, napisano oko 1840., a izdano u Parizu 1868⁴⁹).

Sad cemo ogledati duvaonicu i majdan, te nase starinske topionice i tvornice.

očuvao se nekoliko isprava koje se odnose na kađenje čumara. Tu ima i jedna mađarska izprava iz 1741., napisana nakon izvida na licu mjesta, kojom je utvrđena smrt nekog Ivana, sina Petrušina u Sutješćini. Ivan je zaspaš u gdje je čumurbana (tj. rita, umro zapahnut bugijom (ugljičnim monoksidom). Dešavalo se ovakvih slučajeva i po kućama, da su se čeljad onesvjestila, pa i glavom platila od bugije. To je po- učilo ljude, da su u zatvorenim prostorijama dobro pazili dok se čumar ra- gorijavao. Poznata je riječ: ubio ga čumar.

Nakon sloma pokreta Huseinbege Gradaševića, nazvanog Zmaj od Bosne, tj. 1832. zavladaše su teške prilike u Sarajevu. Strogo se pazilo ko odlazi i dolazi u ovaj grad. Bit će da zbog toga čumurdžije nisu rado došle u Sarajevo, pa je onovremeni bosanski vezir izdao naročitu bujradiju, da čumurdžije kaude slobodne dogone čumar u Sarajevo⁹¹).

C. Vodena snaga

To je treći uvjet za razvitak starog gvozdene obrta. Vodena snaga je po- kretala naprave potrebne pri topljenju rude i izradi razne gvozdene robe. U tu svrhu služila je u Varešu rječica Stavnja i njeni desni pritoci Varešac ili Potoci.

Stavnja izvire nedaleko Vareša ispod Obile Glavice (ogratak Zvijezde planine), teče prema jugo-jugozapadu kroz tjesanu, klisurastu dolinu do Breze, gdje prelazi u ravnicu i kod željezničke postaje Podlugovo saljeva se u Bosnu. Dužina njena toka je 32 km., a pad oko 13,5 m/k. Pri samom izvoru utječe u Stavnju Ponikva.

Varešac⁹²) je najveći prtok Stavnje, koji se zove i Potoci po istoimenom selu; izvire ispod Višanja, a utječe kod Drolkova. Desni mu je prtok Saški potok, što teče Saškim dotom.

U samom Varešu prima Stavnja još nekoliko manjih potoka. Sada su na Stavnji još dva majdana i više mlitova. Cijelo porječje Stavnje zaprema 177 km².

II. PROSTORIJE I NAPRAVE ZA TOPLJENJE RUDE I IZRADU ROBE

Majdan je arapska riječ koju su poput mnogih drugih donijeli Turci u naše krajeve. Ta riječ u arapskog glasi m'a'd'en, a znači rudokop. U našem rudarskom i topioničkom rječniku riječ majdan ima više značenja. Majdanom se naziva mjesto gdje ima kakve mu dragu rude, pa sami rudokop, i majdanom se naziva mjesto gdje ima kakve mu dragu rude, pa samu radionicu, ondaj peć u kojoj se talila ruda, pa radionica u kojoj se izradivata željezna roba, i napokon veliki kotčić na toj radionici. U nekim je mjestima i peć za topljenje rude i radionica pod istim krovom, pa se i ta zgrada zvala majdan. »Za čovjeka koji se bacio na rudarski ili topioničarski rad, reklo se, piše ing. E. Latal, da »radi o majdanu. Tim se ljudima kaže i smaj- dandžije.

Više mjesta u Bosni i po ostalom Balkanu nose danas ime Majdan. Pored Starog Majdana (u kotaru Sanski Most), koji se prema jednom turskom rukopisu

⁹¹ Dr. J. Matković, o. c. br. 900, 903 i 1271.

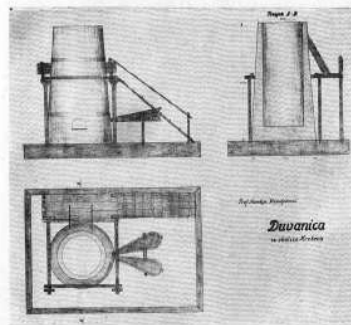
⁹² Ibidem, br. 149.

⁹³ Sada je u Varešu poznato zahtoznije naziv Varešac. Ovu pritoku zovu Varešaci Po- toci. U jednoj ispravi iz godine 1777. zovu se Potoci Varešac, a isti naziv nainama i u južnijem dijelu »Zenjanjski i poviataica Bosnae.

izale u XVI. stoljeću Mađeni Ahen, što znači Gvozdeni Majdan, te Bronzanog Majdana zapadno od Banje Luke, ima još deset sela istog imena, a teče u kotarima: Banja Luka, Bihać, Fojnica (2 sela), Kladanj, Knjic, Ljubuški, Varcar i Žepče⁹⁴).

U Varešu i nekim drugim mjestima fojničkog kotara bile su peći za topljenje gvozdene rude, t. zv. duvaonice, u posebnim zgradama, a majdani ili kovač- nice u kojim se gvožđe preradivato i živa proizvodila, u posebnim zgradama. Pored turskih izvora to nam potvrđuje za Busovaču i jedno francusko djelo, napisano oko 1840. a izdano u Parizu 1868.⁹⁵)

Sad ćemo ogledati duvaonicu i majdan, te naše starinske topionice i tvornice.

A. Duvaonice

Sve do nedavno dobivalo se u Bosni gvožđe na isti način kako se to radilo i po ostaloj Evropi do XVII. stoljeća. I dok se u naprednim zemljama u tome pogledu kroćilo znatno naprijed, ovdje se i u toj grani obrta slijedilo našu poslovicu: Pleti

⁹⁴ U jednoj ispravi napisanoj 10. zibideta 933. (25. XII. 1527.) zove se Fojnica Mađeni Fojnica (Rudnik Fojnica). Matković, o. c. br. 23. Isto tako ima isprava u kojima se piše Ma- đeni Varcar.

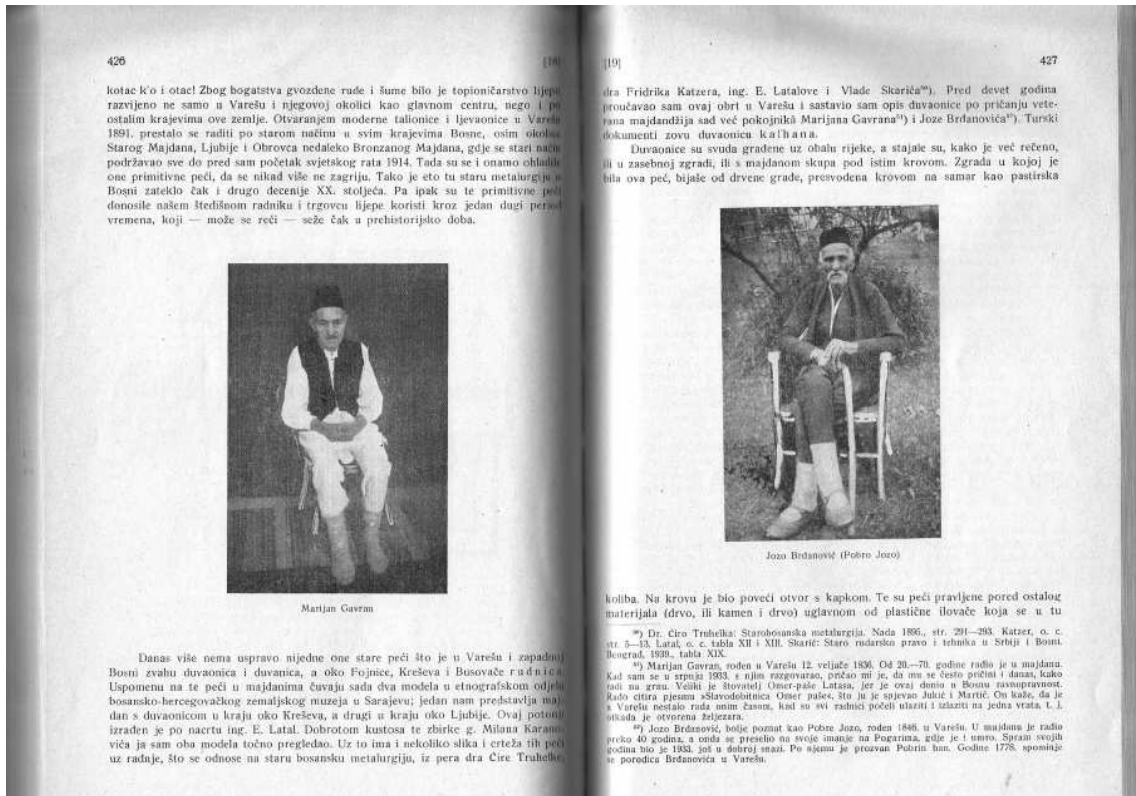
⁹⁵ Dr. E. Kätzer: Die Eisenverhüttungen Bosniens und der Herzegowina. Wien, 1910, 81. 7.

Duvaonica

A. Duvaonica

Sve do nedavno dobivalo se u Bosni gvozdje na isti nacin kako se to radilo i po ostaloj Evropi do XVII. stoljeca. I dok se u naprednim zemljama u tome pogledu krocilo znatno naprijed, ovdje se i u toj grani obrta slijedilo nasu poslovicu: Pleti kotac k'o i otac!

Zbog bogatstva gvozdene rude i sume bilo je topionicarstvo lijepo razvijeno ne samo u Varesu i njegovoj okolici kao glavnom centru, nego i po ostalim krajevima ove zemlje. Otvaranjem modern talionice i ljevaonice u Varesu 1891. prestalo se raditi po starom nacinu u svim krajevima Bosne., osim okolice Starog Majdana, Ljubije i Obrovca nedaleko Bronzanog Majdana, gdje se stari nacin podrzavao sve do pred sam pocetak svjetskog rata 1914. Tada su se i onamo ohladile one primitivne peci, da se nikad vise ne zagriju. Tako je eto tu staru metalurgiju u Bosni zateklo cak i drugo decenije XX. stoljeca. Pa ipak su te primitivne peci donosile nasem stedisnom radniku i trgovcu lijepe koristi kroz jedan dugi period vremena, koji – moze se reci – seze cak u prehistorijsko doba.

Marijan Gavran i Jozo Brdjanovic (Pobro Jozo)

Danas više nema uspravo nijedne one stare peći što je u Varešu i zapadnoj Bosni zvali duvaonica i duvanica, a oko Fojnice, Kreseva i Busovace r u d n i c a. Uspomenu na te peći u majdanima čuvaju sada dva modela u etnografskom odjelu bosansko-hercegovačkog zemaljskog muzeja u Sarajevu; jedan nam predstavlja majdan sa duvaonicom u kraju oko Kreseva, a drugi u kraju oko Ljubije. Ovaj potonji izradjen je po nacrtu ing. E. Latal. Dobrotom kustosa te zbirke g. Milana Karanovića ja sam oba modela točno pregledao. Uz to ima i nekoliko slika i crteža tih peći uz radnje, što se odnose na staru bosansku metalurgiju, iz pera dra Cire Truhelke, dra Fridrika Katzera, ing. E. Latalove i Vlade Skarica*50). Pred devet godina proučavao sam ovaj obrt u Varešu i sastavio sam opis duvaonice po pričanju veterana majdandzija sad već pokojnika Marijana Gavrana*51) i Jozе Brdjanovića*52). Turski dokumenti zovu duvaonicu k a l h a n a.

Duvaonice su svuda građene uz obalu rijeke, a stajale su, kako je već rečeno, ili u zasebnoj zgradi, ili s majdanom skupa pod istim krovom. Zgrada u kojoj je bila ova pec, bijase od drvene gradje presvodjena krovom na samar kao pastirska koliba. Na krovu je bio poveći otvor s kapkom. Te su peći pravljene pored ostalog materijala (drvo, ili kamen i drvo) uglavnom od plasticne ilovace koja se u tu svrhu priredjivala. Bile su visoke 3 do 5, pa i 8 m. (narocito oko Kreseva). Oblik tih peći je prikraceni cunj, ili prikracena cetverostrana piramida. Okrugle, od

kamena zidane peci bijahu spolja opasane gvozdenim obrucevima zvanim grivnama poput kace, samo sto su grivne bile rjedje od obruceva na kaci.

Ova je bila odozgor otvorena i nikada se nije zatvarala. Taj se otvor zvao zjalost. Usta su pasala cetiri drvena santraca (okvira). Dno peci ili gnijezdo bilo je nesto nageto. Dnu peci, a na prednjoj strani, bila su pecnavrata pravokutnog oblika. Na peci, s one strane, gdje je gnijezdo peci bilo nesto vise, bio je jos jedan otvor, koji se kao ni usta nije nikada zatvarao, a zvao se sopalj. U nj je bio uzidan gvozdeni lijevak, kroz koji je u pec ulazio zrak, sto bi ga naizmjenice duvala dva velika mijeha, koje je voda pokretala. Po tome je i duvaonica dobila svoje ime. Na bokovima onih peci iz kojih se odlijevalo rastopljeno gvozdje, bilo je jos otvora. Sve ove otvore kao i pecna vrata valjalo je zatvoriti, zabiti ilovacom, prije no se u peci zapalio cumur. Do pred vrh peci vodile su jedne ili dvoje kamene stepenice za iznosenje rude i cumura do usta peci. Kod nizih peci (na pr. oko St. Majdana) stepenice su zamjenjvala dva tavana (podium), jedan iznad drugog kao dva basamaka.

Vrijeme rada u peci zvalo se u Varesu odimanje, u Kresevu dimat, u okolini St. Majdana odimanjereda, a trajalo je od 24 sata do deset dana. Vodja ili majstor rada zvao se u Varesu smecar (od njem. Schmelzer, Schmelzmeister), u Kresevu i Fojnici dimac, a u okolini St. Majdana poznata su oba izraza.

Bosanske su duvaonice po svojoj velicini bile razlicite, a prema tome i potrosak rude i cumura i dobivenog gvozdja. Uglavnom ih mozemo podijeliti u male, srednje i velike peci. Oko St. Majdana bile su najmanje i najprimitivnije peci, trosile su za jedno odimanje od 24 sata 10 tovara rude i do 15 tovara cumura, a proizvodile su u najbvoljem slucaju do 250 kg. gvozdja. Peci u vareskom kraju bile su srednje velicine; za jedno odimanje od tri dana trosile su do 60 tovara rude, 100 tovara cumura, i proizvodile do 25 tovara gvozdja. Najvece su peci bile u kraju oko Kreseva i Fojnice; za jedno odimanje od deset dana trosile su 150 do 250 tovara rude i 250 do 350 tovara cumura.

Najprimitivnije duvaonice pravile su se na vrlo jednostavan nacin. U pod zgrade po periferiji kruga zabilo bi se po nekoliko kolaca, skovalo precagama, i to bi se onda isplelo prucem. Nutarnja strana toga kosa oblijepila bi se 20. cm. debelim slojem dobro ukuhane ilovace. I eto duvaonice. Promjer gnijezda iznosio je do jedan metar, a usta do 70 cm. Do usta se nosila rudaca i cumur uz obicne ljestve.

Takve duvaonice bile su vrlo kratka vijeka, pa ih je valjalo ponovo praviti. Zbog toga su ih kasnije gradili od kamena. U donji dio uzidjivao se krupniji kamen. Iznutra su ih opet oblijepijivali ilovacom, a izvana sapinjali grivnama. Ovakve su peci bile mnogo trajnije, iako su trazile cesce manje ili vece opravke*53).

U Varesu i okolici poznate su samo duvaonice gradjene od kamena. Prije no se pristupilo topljenju rudace u duvaonici, trebalo je staviti pormu (od njem. Forme) na sopalj. Porma je

cijev oblika prikracenog cunja s promjerom 7-8 cm. na onoj strani gdje se naticala na sopalj, a nesto je kraca od promjera okrugle ili diagonale cetveraste peci. Porma se pravila od dobro ukuhane ilovace, a djelo je vjeste zenske ruke. Za svaki red uzimala se nova porma, jer bi sagorila za vrijeme topljenja.

Nakon sto bi se stavila porma, ispod i iznad nje nagruo cumur, zatrpala bi se pecna vrata i otvori na bokovima, i zalijepili ilovacom. Na usta peci nasuli bi zeravice, a onda bi se pec do vrha natrpala cumurom. I tek nakon svega toga pustili bi se mijehovi da polagano dusu. Zagusljive plinove koji se povrh peci pojave, zapalio bi majstor, kako ne bi ljudima ometali rad oko peci. Nakon sto bi se cumur raspalio i nesto u peci slegao, pocne se sipati ruda i cumur, a mijehovi bi se pustili da se brze krecu. Jedan do dva puta na sat dosipala se pec rudom i cumurom. Nasipanje rude bilo je u pocetku u manjoj kolicini, do 50 kg., a kasnije sve vise. Dosipanje rude i cumura trajalo je tako dugo, dok u duvaonici ne bi nastalo t.zv. n a d o. To je gruda zeljeza, koja je u Varesu tezila do 300 oka. Odimanje u Varesu, gdje su bile peci srednje velicine, trajalo je tri dana, a zvalo se r e d.

Vareske duvaonice proizvodile su s i r o v o i p o l u k o v k o gvozdje, i to u jednom te istom redu. Kroz to vrijeme rastopilo bi se do 80 tovara rude, i za to bi se utrosilo 100 do 160 tovara bukovog cumura, a proizvodilo bi se 20 do 30 tovara gvozdja. Ni ruda, ni cumur nijesu se vagali, nego su za to bile posebne mjere, sanduci. Kad bi se ruda istopila, otvorio bi se otvor na prednjoj strani peci, kroz koji bi isteklo sirovo zeljezo sa slakom (od njem. Schlacke) na pod, i odmah bi se to polilo hladnom vodom da se brze ohladi. Slaka bi se odstranila, a skrutnuto zeljezo razbilo u komade. To zeljezo zvahu m a d z a. U razmacima od 10 sati otvarala bi se pec i odlijevala madza, a postupalo se na isti nacin. Svako daljnje otvaranje davalo je nesto bolje zeljezo. Nakon tri dana obustavili bi se mijehovi, otvorila pecna vrata, da se kukastom polugom zvanom g e c, izvadi nado. Nado je najbolja vrst zeljeza koje se smatra kovkim, a cijenilo se dva puta vise od madze*54). U Staroj Rijeci nije se proizvodila madza, a ukoliko je isticala sa slakom, smatralo se to pogreskom.

Rad na peci pocimao je u Varesu i okolici ponedjeljkom i cetvrtkom u 4 sata ujutro, a svrsavao se nocu srijedom i subotom, dakle dva reda sedmicno.

Svaka je pec imala s m e o c a r a i jos tri p o m o c n i k a. Oni se nijesu za vrijeme odimanja mijenjali, no su naizmjenice spavali kraj peci. Bez znanja smeocara nije se u pec lozilo, nabacivala ruda i cumur, odlijevalo gvozdje i vadilo nado. Cjelokupni uspjeh rada zavisio je o smeocar. Odvoz slake i gvozdja od peci obavljali su drugi radnici. Smeocar je bio dobro placen; dobivao je sedmicno po 30 cvancika, ako nije radio u vlastitoj reziji. Uz to je imao i hranu i on i pomocnici.

Oko Kreseva i Fojnice zvao se smeocar d i m a c. A. Kristic pise: "Dimaci su bili osobito cijenjeni ljudi, pak su i narocito dobro placeni: 12 grosa na dan, litra kahve i isto toliko i secera,

ako pak drugom dimlje, a ne posjedniku rudnice, onda ima i hranu”*55). Ovdje su bila dva pomocnika s dnevnom placom od 7 grosa.

Oko duvaonice su siromasne zene i djevojke izbirale u slaki komadice gvozdja i prodavale ih kovacima vignjarima. Takve se radnice zvahu s l a k e r i c e, a sam rad i z b i r a n j e. Ici na taj rad reklo bi se: ici na i z b i r a n j e. Odpadci od cumura zvahu se m r t v i c i n a i b u b i c a. I to je brao najsiromasniji svijet.

S izbiranjem oko Kreseva i Fojnice bilo je drukcije. Dimaci i majdanski kovaci oko ovih mjesta bili su mahom iz Kreseva i Fojnice. Njima su djeca iz tih mjesta nosila rucak. Ta djeca kao nagradu za svoj trud imala su pravo brati otpatke gvozdja u troski (tako se ovdje zvala slaka), sto su zvali “rogac”, koji bi im majdanzije badava pretopili i u sipke protegli.

Jedna starica, koja je nekad sama isla na izbiranje, pricala mi je to prije devet godina, i kad je upitah: “Pa kakva je to bila zarada?”, s ponosom mi odvrati: “Borme, gospodine, kakva taka, ali svakako bolja i dragom Bogu milija od pruzanja ruke”. Suvisan je svaki komentar ovim rijecima dobrodusne starice, koja se je sigurno do sad smirila na Rudi*56). Pokoj joj dusi!

Po pripovjedanju Gavrana i Brdjanovica stajala je jedna duvaonica s kolibom oko 20 dukata, a uz brizljive popravke trajala bi 10 do 15 godina. U popisu ostavine iza umrlog Hadzi Saliha Semiza procijenjena je trecina duvaonice u Varesu, sto ju je ovaj posjedovao, na 6000 akci. Ali ta procjena nece odgovarati pravoj vrijednosti, jer se u ovakvim slucajevima obicno stavljala manja cijena, kako bi i taksa za popis ostavine bila sto manja.

Iza okupacije bila je cijena sirovog gvozdja pet forinti po tovaru. Sto godina prije (g.1781.) prodavao se tovar sirovog gvozdja po 10 grosa u Kresevu, a toliko je valjda bio i u Varesu.

Vlasnici duvaonice bili su bogatiji ljudi, i to bilo pojedinci bilo ortaci; oni su ih davali pod kiriju ili su proizvodili gvozdje u vlastitoj reziji i prodavali ga kovacima.

Godine 1878. bilo je u Varesu 25 (po Zuljicu 24), u Dubostici 3, a u Vijaki 2 duvaonice. Vareske su peci proizvodile godisnje oko 13.000 qu. sirovog gvozdja.

Koliko je duvaonica toga vremena bilo u ostalim mjestima Bosne, ne zna se. Po Gustavu Thoemmelu bilo je u svim mjestima Bosne, gdje se gvozdna ruda topila 127 duvaonica (127 Schmelzhutten) i proizvodile su godisnje 80-90.000 metrickih centi dobra gvozdja. Te su peci po istom piscu postojale u okolici Fojnice, Kreseva, Busovace, Borovice, Varesa, Jeleca (pise ga Zelez), Ocevije, Vijake, Volara, Sasine i Starog Majdana*57). Po Rousseau-u bilo je isto toliko majdana (kovacnica) u spomenutim mjestima. Bit ce, da se Thoemmel sluzio Rousseau-ovom radnjom i zamijenio majdane sa duvaonicom. Vidi se to i po tome, sto Thoemmel navodi Oceviju u kojoj je bilo majdana, ali ne i duvaonica. Dobar procenat gvozdja iz rude ostao je neiskoriscen. U najboljem slucaju iskoriscavalo se nesto preko 60%.

Zahvaljujuci svestranom radu dra Cire Truhelke na istrazivanju bosanske proslosti znamo i racun uz ovaj primitivni metalurgijski postupak, a sastavio ga je po kazivanju starih vareskih majdandzija, i objelodanio 1895. Uz to se dr. Ciro Truhelka osvrnuo i na upropascivanje suma kadjenjem cumura. Evo tih troskova oko jednog odimanja:

Majstoru (smeocar) 8 do 10 forinti na sedmicu	4-10 for. – novc.
3 momka na nedjelju po 4 forinte	6 for. – novc.
3 nagrtaca za 2 noci	1 for. – novc.
3 rucka (kotao corbe, graha, pite, hljeba) i 2 vecere	2 for. – novc.
Kahva i secer	- for. 50 novc.
Kantarija za 25 tovara zeljeza po 10 novc.	2 for 50 novc.
Zemlja za omazivanje peci	1 for. – novc.
Popravci na peci.....	5 for. – novc.
60 tovara rude (loco)	7 for. – novc.
100 tovara cumura (po 100 oka) po 8 grosa	68 for. – novc.
Svega.....	98 for. – novc.

Ovo su priblizne cijene koje su se spram prilika ponesto mijenjale, no ipak su vrijedile ovako, kako ih je Truhelka pribiljezio.

Nakon svakog odimanja izvadilo bi se oko 25 tovara zeljeza uz cijenu po 5 forinti na tovar, tako, da bi se za sve uzelo do 125 for. Cist prihod iznosio bi prema ovom racunu odprilike 25 do 28 forinti. I ta korist, kaze pisac, po ovom racunu uglavnom nije bila losa, tek taj je racun valjao dotle, dok se moglo sjeci i obarati sume, ne mareci ni za Boga, ni za vlasti i ne pitajuci nece li se ovako poharati sume, najvece blago i bogatstvo Bosne. A ko je onda pomislio, hoce li mu se unucad danas sjutra imati na cemu ogrijati, gdje se toliko drva uludo trosi. Istina da se s prvog maha ne cini da se je mnogo drvo haralo, ali uvazivsi da bi jedna duvaonica u godini dana pozderala 5 do 6 hiljada tovara, a da je u samom Varesu nekada radilo 20 duvaonica, onda eto vec i u samom Varesu predji 100.000 tovara drva na godinu. A ko da proracuna sve ono, sto je pusto na odzak u dim izlazilo, dok se je pec dva puta nedjeljno hladila i lozila, pa onaj ugljen sto bi ga po sumi porazbacili? A gdje su istom kovacki majdani?! Takim radom nestalo bi najrodnije sume, a bas haranje suma bijase glavni uslov te grane industrije*58).

Kada su nadosli zakoni, te se udario sumski porez – onaj najmanji – prestadose stare duvaonice donositi korist. Ohladjese se i propadose jedna za drugom, a mjesto starih podize se onaj silni odzak u Varesu, ispod kojega uz razmjerno manji trosak i bez sumske pohare tece danomice svaki sahat i svako pola sata vise gvozdja, nego li nekada iz svih duvaonica vareskih.

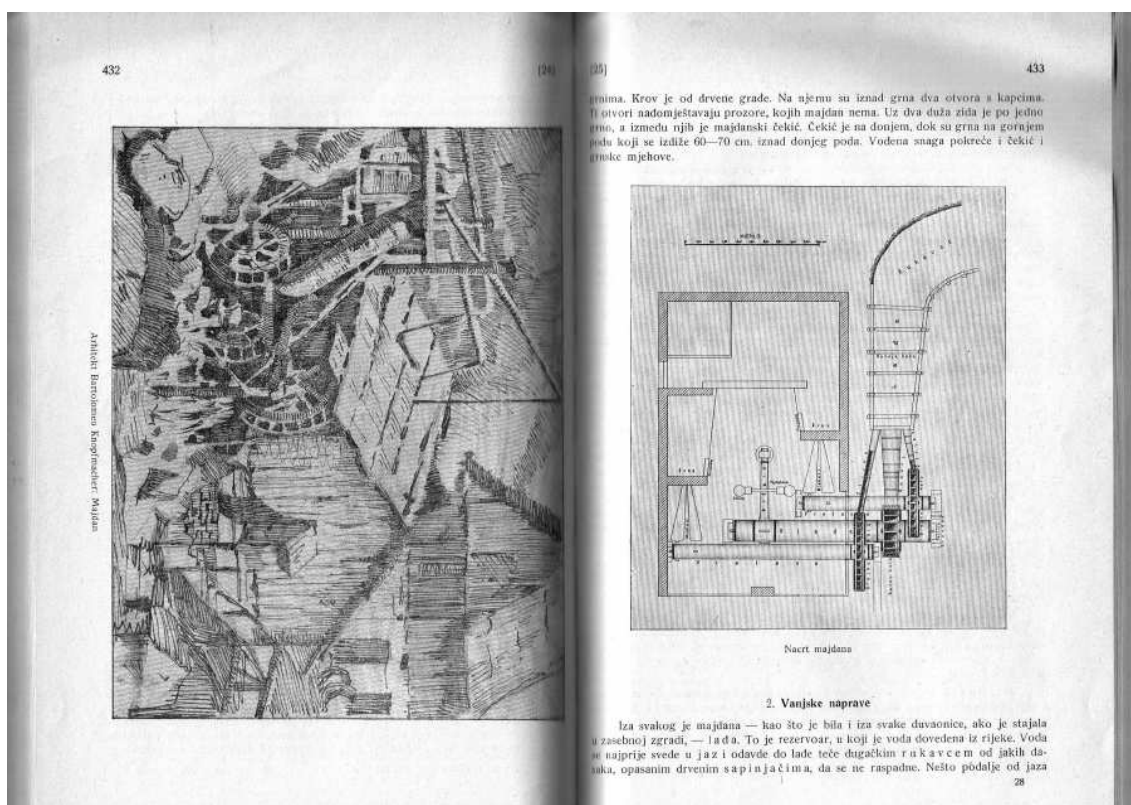
Na mjestima nekadasnjih duvaonica i u neposrednoj njihovoj blizini vide se jos danas velike gomile slake, ponegdje pravi brezuljci, koje se zovu h a o d i n e (od njem. Halde).

B. Majdani (kovacnice)

1. Zgrada

Iz duvaonice dobiveno gvozdje preradjivalo se u radionicama, koje se, kako je već receno, zvaluh takodjer majdani. Ovim majdanima dao je gospodin Mijo Zuljic naziv "starinske rudarske kovacnice", koji im odlicno pristaje kao sto bi im dobro pristajao i stariji naziv s a m o k o v i. Danas su u Varesu jos samo dvije ovake kovacnice, dok ih je pred sezdesetak godina bilo preko trideset. Ako u takom majdanu ili kovacnici nije bilo i duvaonice pod istim krovom, onda su u njemu bila dva glavna uredjaja, i to: grno (ognjiste) i majdanski cekic, a izvan majdana treci, i to l a d j a, bez koje nije mogla biti ni duvaonica.

Kao duvaonica, tako je i majdanska zgrada stajala tik obale rijeke.

Arhitekt Bartolomeo Knopfmacher: Majdan

Nacrt majdana

Majdanska je zgrada u osnovici je pravokutnik, kome je duzina skoro dvaput veca od sirine. Te su zgrade gradjene mahom tako, da im je jedan od kracih zidova gotovo do krova uzidan u obalu,

a drugi je iznad same rijeke i potpuno nad zemljom; prvi je od kamena, a drugi od drveta. U ovom su i pokrajnja vrata sto vode na rijeku i pod ladju. Od druga dva zida jedan je potpuno ozidan od kamena, i u njemu su glavna vrata. Taj je zid okrenut licem niz vodu. Jedna polovica njemu protivnog zida od temelja do krova je ozidana je od kamena, a druga polovica je od drvenog materijala. Iza ovoga je zida ladja i ispod nje kola koja pokrecu veliki cekic i mijehove na grnima. Krov je od drvene gradje. Na njemu su iznad grna dva otvora s kopcima. Ti otvori nadomjestavaju prozore, kojih majdan nema. Uz dva duza zida je po jedno grno, a izmedju njih je majdanski cekic. Cekic je na donjem, dok su grna na gornjem podu koji se uzdize 60-70 cm. iznad donjeg poda. Vodena snaga pokrece i cekic i grnske mjehove.

2. Vanjske naprave

Iza svakog je majdana – kao sto je bila i iza svake duvaonice, ako je stajala u zasebnoj zgradi – l a d j a. To je rezervoar u koji je voda dovedena iz rijeke. Voda se najprije svede u jaz i odavde do ladje tece dugackim r u k a v c e m od jakih dasaka, opasanim drvenim s a p i n j a c i m a, da se ne raspadne. Nesto podalje od jaza preko rukavca je pregrada slicna grabljama i zove se g r a b l j e. Ta pregrada brani da u ladju ne dolazi drvlje i vece kamenje. Dok rukavac udara uporedo s koritom rijeke, ladja skrece iz tog pravca upoprijeko prema rijecnom koritu. Tu su pred ladjom tri povece skoro okomite cijevi, kroz koje se pusta voda na kola (tockove), cijje osovine pokrecu majdanski cekic i mjehove na grnima.

Ladja je dugacka desetak metara; pod i strane su joj od debelih podnica. Dno je položeno po debelim gredama, koje se ovdje zovu d o n j e b a b e. Kako ladja nije osnovana na zemlji, nego visi nad njom, to joj je dno ispodupirano kocima, a zovu se p a o c k e. Da se ladjine strane uslijed pritiska vode ne bi rastavile, položene su odozgor, preko njih poprijeko, paralelno sa donjim babama, druge grede, zvane g o r n j e b a b e. I donje i gornje babe su duze od ladjine sirine. Nihovi krajevi sto prelaze preko ladje, izbuseni su, pa je kroz svaki par gornjih i donjih baba provucena jedna soha, koja se zove i g l a. Da igla stoji cvrsto, provuceni su kroz njih i gore i dolje, klini, zvani takodjer i g l e. Na unutarnjoj strani stoje opet vertikalno, dugacke igle.

I ona strana ladje sto je okrenuta prema koritu rijeke, zatvorena je. U toj su strani tri povelika otvora, kroz koje prolazi voda u badanj i dva zlijeba. Ti se otvori zovu l a m b e, a zatvori na njima zovu se k a n a t i. Kanati su siroke daske, slicne zitnoj lopati, samo im je drzak kraci. Na tom drsku od kanata pricvrscena je jednim klinom dugacka uspravljena motka, koja se moze slobodno okretati oko klina. Ta se motka zove k o n a b e (gen. sing. konaba). Gornji kraj konaba pricvrscen je opet klinom za kraj jednog dugackog horizontalnog srga zvanog j a r a m. I konabe i jaram mogu se slobodno okretati oko klina, sto ih spaja. Jaram je naslonjen na jednu sohu pricvrscenu uz ladju na prosjeku na vrh sohe, a ucvrscena je klinom, koji ide kroz sohu i kroz jaram, i oko koga se jaram slobodno krece. Drugi kraj jarma ide do nad krov majdana

(kovacnice). Odozdo iz majdana ide kroz krov jedna motka, zvana z a s t a v a, a njen gornji kraj pricvrscen je klinom za jaram tako, da se i jaram i zastava mogu slobodno okretati. Za svaku lambu i kanat ima po jedna ovakva naprava.

Kada treba otvoriti kanat na ladji, da voda pada u badanj ili zlijeb, povuce se za zastavu, ona potegne jaram dolje, a njegov se drugi kraj digne gore, i povuce sobom konabe, te ovaj digne kanat, i voda pocne padati. Kada vise ne treba vode, zastava se digne gore, pa potisne jaram navise, a njegov se drugi kraj spusti dolje, te potisne nanize konabe, a ovaj kanat, i – lamba je zatvorena, voda vise ne pada.

Ispred srednje je lambe badanj, a ispred pokrajnjih su dva zlijeba. Kroz badanj pada voda na baton kolo (tocak) koje pokrece majdanski cekic, a kroz zljebove na grnska kola, koja pokrecu mjehove na grnima.

B a d a n j je dug 5 – 6 m. i svojim gornjim nesto debljim krajem naget je prema ladji. On nije napravljen od jedne klade, kako na prvi mah izgleda, nego je sastavljen od dvije polovine koje se zovu s t r u k e, a iznutra su izzljebljene. Da se te struke ne rastave, opasane su grivnama. Kroz badanj pada voda na pera batnog kola, koje pred njim stoji.

Z l j e b o v i su mnogo uzi od badnja. Oni su u gornjoj polovini zatvoreni, a u donjoj odozgor otvoreni. Kroz njih voda pada na grnska kola. Batno i grnska kola natakuta su na debele, horizontalne osovine. Osovina batnog kola zove se k l a d a, a one od grnskih kola zovu se v r e t e n o. Kako se okreću, tako se okreću i njihove osovine, koje su uvucene u zgradu majdana i ondje pokrecu majdanski cekic i mjehove na grnima.

Klada je od bukova ili jelova stable, duga 7 – 11 m., promjera 80 – 100 cm., a da se ne bi cijepala, okovana je grivnama na 5 – 7 mjesta, a najjace su one na krajevima klade. U osnovici klade zabijen je po jedan obao komad gvozdja, zvan c e p. Za ove cepove napravljen je s obje strane klade po jedan oslonac. Postavljena je poprijeko na kladu pod pravim kutom jedna kratka greda t. zv. g r u n d z e o ili g r u n d s e l*59), a na nju je metnut drugi kratak komad grede zvan p e r l i c a, u kojoj je urezan jedan zljebic, u kome lezi c e p. Kako su ovi cepovi glatki, klada se vrlo lako okreće.

Na onom je kraju klade sto lezi pod badnjem, b a t n o k o l o, udaljeno 1 – 1.5 m. od kraja. Tu je klada dva puta prosjecena unakrst, ten a svojoj površini ima ublizu dva puta po cetiri rupe, a u njih su zabijeni komadi borova ili jelova drveta. Tako su nastala dva krsta, koji stoje jedan pored drugoga. Kraci tih krstova izlaze iz klade oko 50 cm. Na njih su udareni komadi, debele daske, zatesani spolja i iznutra kao lukovi, a siroki su 30 – 35 cm. i zovu se s e d r e. Po cetiri sedre su prikovane za svaki krst, pa su tako postala dva tanka kola. Ova dva tanka kola pokovana su na periferiji gvozdenim obrucevima, koji se takodje zovu g r i v n e. Medju sedre je umetnuto 13 – 15 borovih dascica, p e r a. U pera zakucava voda, kada iz ladje pada kroz badanj. Zakucujuci sad za jedno, sad za drugo pero, voda okreće batno kolo, a kolo kladu, koja svojim

drugim krajem, sto je uvucen u zgradu, dize veliki cekic. Promjer batnog kola iznosi oko 2 m., a sirina pera je znatno veca nego sto je u grnskih kola.

Kola na vretenima su napravljena na isti nacin kao i kola na kladi, samo sto su ova tanja i veceg promjera, pa se sporije okreću. Vretena su izdignuta oko 2 m. iznad klade.

3. Naprve u majdanu

a) Majdanski cekic

Na onom dijelu klade sto je u majdanskoj zgradi, cetiri su zuba od bukova drveta, koji vire iz nje do 30 cm. u visinu, a zovu se paoci. U kladu su uglavljeni kao i krstovi. Kad se klada pomocu batnog kola okreće, dizu se paoci, pokreću majdanski cekic, i on kuje.

Taj je cekic od gvozdja, na donjem dijelu, o glavini, nesto zaostren, tezak oko 50 kg., i nasadjen na bukovo drzalo, dugacko 2.5 do 3 m. Drzalo je protureno kroz velike gvozdene skripe, teske 90 do 100 kg. Njihova se supljina zove oko. Na dva kraja su nesto produljene, i ta se produljenja zovu rogovi. Rogovi zahvataju u rupe dvaju gvozdenih ploca, koje se zovu pajdasnice. Gvozdene pajdasnice ulozene su u drvene pajdasnice. Uza svaku je pajdasnicu po jedan jak i velik, u zemlju dobro zabijen stop. Stoupe spajaju dva jarma (gornji i donji), da su sigurniji i da jace drze pajdasnicu i skripe. Stoupi su hrastova stable sa panjevima i zilama, i u majdanu se ukopavaju u zemlju tako, da im gornji dio stoji 2.5 m. iznad površine zemlje. Promjer im je oko 70 cm. I na stoupe su udarene gvozdene grivne. O stoupe se razbija glavna sila kad cekic radi.

Pred o glavinom cekica je nakovanj ili nakovano. To je komad gvozdja tezak 100 do 120 kg. Njegov gornji dio, gdje se gvozdje kuje, zove se lice. Najgornji dio lica napravljen je od celika. Nakovanj je usadjen u bukovo ili hrastovo panje, grivnama opasan. Ta cijela naprava zove se majdanski cekic ili majdan, a smjestena je kako je receno, na donjem podu zgrade.

Da cekic radi, valja zastavom vodu pustiti kroz badanj na baton kolo, koje okreće kladu, a paoci na njoj pritiskuju donji kraj drzala majdanskog cekica, i on onda kuje. Cim se zastava digne i voda prestane teci, prestane i cekic raditi. Kad se klada najbrže okreće, udara cekic dva puta u sekundi, kaze gospodin Mijo Zuljic.

b) Grno

Pored majdanskog cekica u zgradi su jos po dva ognjista ili grna, a u kresevskom kraju zvahu grnogrica. Grna stoje na gornjem podu uz duze zidove, a s obje strane cekica. Iza narocitog zida, visoka do 1.6, široka oko 1.5 m., i debela do 30 cm., smjestena su dva povelika mjeha, koje

pokrecu paoci na vretenu. M o s u r i tih mjehova uvedeni su u gvozdenu pormu, slicnu soplju na duvaonici. Kroz tu pormu prolazi zrak iz mjehova i raspiruje vatru na ognjistu. Tu se lozi bukov cumur. Da mijehovi rade, valja pomocu zastave pustiti vodu na grnsko kolo odnosno grna. Grnsko kolo okrece svoje vreteno, a ovo djeluje na mjehove i oni naizmjenice dimaju. Zrak koji dolazi iz mjehova kroz pormu, raspiruje vatru na grnu, na kojoj kovac zagrijava gvozdje, koje ce kovati pod majdanskim cekicem ili na malom nakovnju kraj grna*60).

U zeravici se na grnu prije, dok su postojale duvaonice, preradjivalo sirovo i polukovko gvozdje u kovko gvozdje. Taj se rad zvao p l a v l j e n j e, majstor p l a v a r, a dobiveno gvozdje v a r. Tu se inace zagrijava gvozdje za sve predmete sto se kuju, i sto su se nekada kovali u ovim majdanima*61).

Grno je davalo do 200 metrickih centi robe. U 32 vareska majdana bila su 1878. godine 52 grna, i prema tome bilo je 12 majdana sa jednim i 20 sa 2 grna.

Prvi spomen vareskim majdanima nalazimo u izvjestaju O. Pavla iz Rovinja, napisanom 1640. Tu se kaze, da u Varesu imade vise od 40 kovacnica. U jedan od tih usao je i O. Pavao i s velikim interesom razmatrao rad cekica*62). Posve je netocno i neosnovano pisanje Jose Lakatosa i Dra Ace Despica o vareskim majdanima i Fermendzinovoj kronici, u kojoj se toboze o majdanima govori po prvi put 1643*63).

4. Alat u majdanu

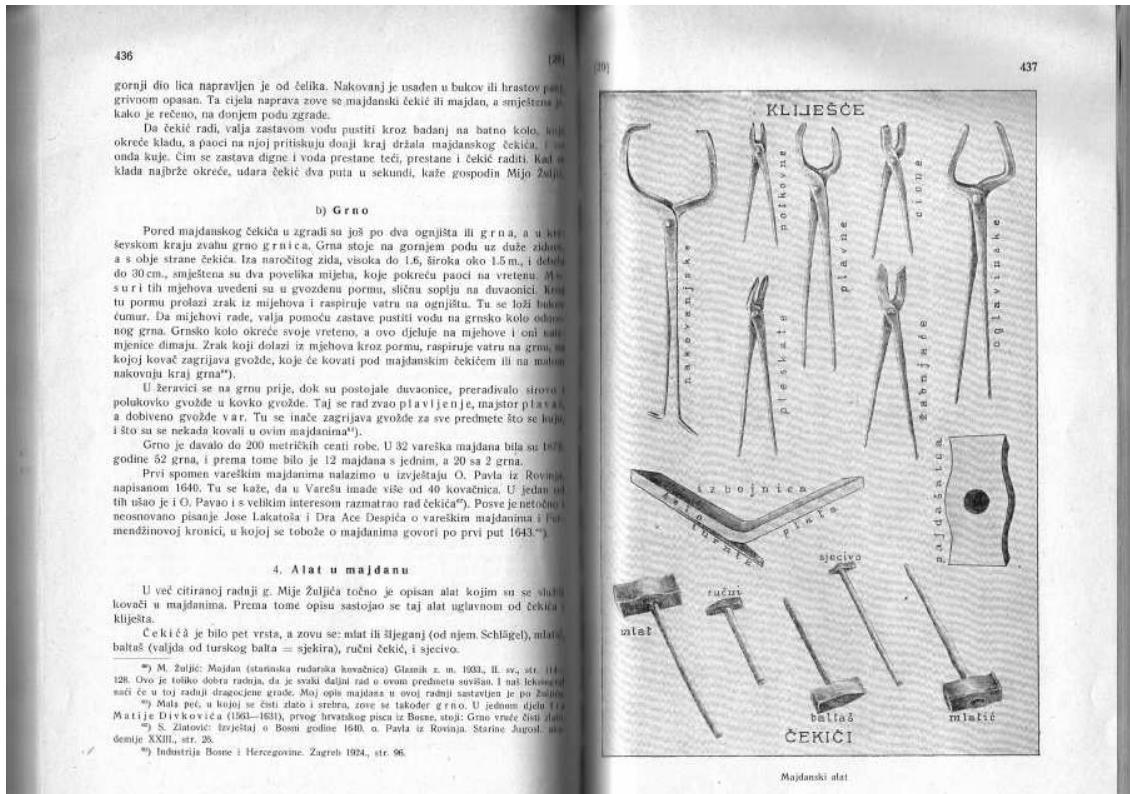
U vec citiranoj radnji g. Mije Zuljica točno je opisan alat kojim su se sluzili kovaci u majdanima. Prema tome opisu sastojao se taj alat uglavnom od cekica i klijesta.

C e k i c a je bilo pet vrsta, a zovu se: mlat ili sljeganj (od njem. Schlagel), mlatice, baltas (valjda od turskog balta = sjekira), rucni cekic, i sjecivo.

K l i j e s t a ima devet vrsta, i zovu se: plavne klijesce, nakovanjske klijesce, oglavinske, komadne, varite, zabnjace, pleskaste, cione (mozda od njem. ziehen) i potkovne.

Pored toga ima jos nekoliko alatki, i to: mali nakovanj uz grno, goleme ma... (makaze), razanj (poluga od 2 m.), pricina i izbojnica, onda obljevac (zdjela za vodu) i jedno korito u koje dolazi voda malim zlijebom.

Od ovog potonjeg alata valja objasniti pricinu i izbojnicu. Te alatke objasnjava g. M. Zuljic ovako: P r i c i n a je omanji uzak i plosnat komad gvozdja, toliko savijen, koliko mora biti oblina na rilu od oglavine velikog cekica i na licu nakovnja, i u tu je svrhu sluzila pricina. I z b o j n i c a je opet sluzila za udubljivanje onih komada gvozdja, od kojih ce se izradjivati

peke. To je jedna dugacka, četvrtasta ploca, debela 2, a duga 50 cm. Na duljini od 30 cm. od jednog kraja presavijena je, ali tako, da debljina udubljenja nije veća od 12 cm. Kraci kraj izbojnice zove se c e l o, a dulji p l a t a (od njem. Platte). Iz donjeg lica cela izlazi druga ploca, koja se sve više suzuje i stanjuje, sto se više udaljuje od cela. Ovo se zove t u r n i k. On je zabijen u gredu, sto je medju grnima na spoljasnjoj ivici gornjeg poda, ali tako, da se plata naslanja na gredu, a cello ostaje napolju. Celo je odozdol poduprto jednim panjicem, ukopanim u zemlju donjeg poda.

5. Osoblje u majdanima – tragovi esnafu (cehu)

Na jednom grnu radile su 3–4 osobe: majstor, plavas, veliki i mali momak.

Kao m a j s t o r smatrala se ona osoba, koja je izucila zanat i bavila se ovim obrtom za svoj racun. Majstor je bio vlasnik ili zakupnik grna.

P l a v a s se zvao onaj majstor, koji je preradjivao (plavio) sirovo i polukovko gvozdje u kovko. Ovih je majstora nestalo kad i duvaonica.

V e l i k i i m a l i m o m a k odgovaraju kalfi i segrtu kod ostalih vrsta obrta. Nazivi kalfa (od arapskog halifa) i segrt (od perzijskog sagird) nisu bili poznati ni u Varesu ni po drugim mjestima gdje se radilo o ovom obrtu.

I ovdje su majstorska djeca ucila zanat u svoga oca, ali i drugi su davali svoju djecu na ovaj zanat. Interesantno je, da je ovdje bez kusanme i bez testira, dakle bez uobicajenih esnafskih ceremonija, postajao od malog momka veliki momak, a ovaj opet majstor. Cim se veliki momak u poslu usposobio, mogao je uzeti grno, ako je bilo upraznjeno, i tako postati majstor.

Da li je od starina bez uobicajenih ceremonija postajao od malog momka veliki, i ovaj opet majstor, ne zna se, ali tako je bilo u doba, koje su pamtili starci, koji su mi to pripovjedali. Ti starci ne samo sto mi ne umjedose nista reci o esnafu i esnafskim obicajima, nego oni nisu uopce znali ni sta je esnaf ili ceh. Jedina veza medju zaposlenim osobljem po vareskim duvaonicama i majdanima bio je dan sv. Vladislava. Svi su toga dana isli na zajednicku misu, a poslije toga svak je isao kud je htio. Prema tome sv. Vladislav bio je patron vareskih majdandzija.

Punih osamdeset godina bilo je mitilo od rasula esnafskih uredaba u Bosni, kad sam u Varesu prikupljao gradju za ovu radnju (1932. i 1933.). Tada su bila na zivotu samo cetiri starca, koji su mi dali lijepih podataka o svom poslovanju, ali o esnafu nijesu nista znali. To me ipak nije smetalo da na osnovu slavljenja sv. Ladislava (27. lipnja) i nekih drugih cinjenica zakljucim, da je nekad postojao esnaf, premda za to onda nisam imao nista napismeno. Cinjenica je, da su prvi rudari, smeocari i majstori bili Sasi, koji su bez sumnje imali svoj ceh, kao i to, da su obrtnici raznih obrta u Bosni imali svoje esnafe, i to ne samo u Sarajevu, Mostaru, Banjoj Luci i Travniku, nego i po malim mjestima, kao sto su, na pr., Jelec kod Foce i Maglaj. Dvadesetak terzija u Maglaju cinili su svoj esnaf. Pored toga u Kresevu i Fojnici bio je izraz esnaf dobro poznat.

Moj prijatelj A u g u s t i n K r i s t i c*64) bavio se istim pitanjem u Kresevu, svom rodnom mjestu, i u jednoj svojoj radnji, objelodanjenoj prije devet godina, pise: “Mogucnost i tragovi opstanka bili su ali dokazati crno na bijelo, da je u Kresevu opstojao bilo koji esnaf kao formalni esnaf, ne mogu, jer do sada uza sve moje pomnjivo traganje ne stigoh nista pismenoga, osim triju zapisnika (teftera) “rufetskih misa” i cetvrtog obicnog zapisnika za redovite sv. mise, ali ima nastavaka i od nekih rufetskih misa i zivoga – pred 8 godina utrnulog – svjetla i sjecanja na esnafske svijece. Stari i jos zivi kovaci nista ne znaju, niti im je itko pricao da su “esnafi” kao “esnafi” postojali, iako su se kovaci i drugi obrtnici medjusobno zvali “esnaf”.

U Kresevu su kovaci slavili kao svoga patrona sv. Luciju (13. prosinac), i toga dana nisu radili. Esnafski patron kovaca u Fojnici bijase Srce Isusovo, oni su u samostanskoj crkvi izdrzavali nekoliko lampa (kandila zvanih). Izgleda da je i u Fojnici bio nekad patron sv. Lucija, jer su na taj dan godine 1763. platile majdandzije kantanu misu*65). U staroj kresevskoj crkvi, na pocetku

pobocnih ladja, iza zidova velikog oltara, a do oltara sv. Ivana Krstitelja i sv. Cirila i Metoda, stajalo je 8 zeljeznih stalaka, u kojima su bile vostane svijece. Po dvije svijece imali su:

- a) majdandzije i dimaci,
- b) kovaci, vignjari i klincari (nalbanti i otucaci ploca),
- c) rudari i drugi obrtnici,
- d) tezaci

Za uzdrzavanja svijeca – pise Kristic – brinuo se svaki “esnaf” po sebi. Za kovacke svijece pridonosili su zajednicki kovaci: Kreseva, Vranjaka, Dusine i Dezevica. Svijece su paljene kod svih svecanih misa i vecernjica, zatim na velike blagdane, i t. zv. m l a d i m n e d j e l j a m a, a pojedinačno za svaki esnaf kod njegove pjevane mise, te povodom smrti pojedinog clana esnafa. Zeljeznih stalaka u Kresevskoj crkvi nestalo je 1920. pri gradnji nove crkve na mjestu stare.

Na pogreb jednog clana esnafa isli su svi ostali, koji su radili isti posao kao i pokojnik. To je bilo pisano pravilo evropskih cehova.

U Kresevu su se ocuvala tri teftera (zapisnika), u koje su biljezeni rufetske mise od 1820. do 1918. Koliko znam, jedino je od bos.-hercegovackih mjesta Kresevo, gdje se upotrebljavao izraz rufet u znacenju esnafa. I esnaf i rufet su arapske rijeci i imaju isto znacenje. Ne znam, kako je bas u Kresevu doslo do upotrebe izraza rufet i naziva rufetske mise, i to bas u vezi s crkvenim zivotom.

Iz svega se vidi, da se od raznih esnafskih formalnosti zna samo za njihov crkveno-bogostovni dio, i to u Kresevu i Fojnici u vecoj mjeri, dok je u Varesu i to spalo na minimum. I samo po ovim podatcima ja bih sasma slobodno rekao, da su u stvari u ovim mjestima nekad postojale esnafske korporacije, a vrlo vjerovatno i po drugim mjestima, kao sto su Busovaca, Stari Majdan i dr. Medjutim, za ovo sam nasao i pismenu potvrdu. Vec desetak godina znam, da gospodin Osman Sokolovic, umirovljeni tajnik Trgovacko-obrtnicke komore u Sarajevu, koji se takodjer bavi istorijom trgovine i obrta u Bosni, ima dva teftera (registra) kovackog esnafa u Sarajevu, i to jedan iz godine 1752., a drugi iz 1778. Zamolio sam gospodina Sokolovica, da ih pregledam, i s najvecom pripravnoscju odazvao se mojoj molbi, sto vise, on mi ih je i procitao. Iz tih se teftera vidi, da su sarajevski kovaci sacinjavali zajednicki esnaf s kovacima, smeocarima (dimacima) i rudarima Kreseva, Fojnice, Busovace i Varesa s okolicom. Sjediste je tog esnafa bilo u Sarajevu, i bas radi toga nakon sluzbenog rasula esnafa 1851. izbljodila je posve svaka tradicija o esnafu u Varesu i drugim mjestima, da joj se ni za trag ne zna. Crkva, koja je imala makar nesto koristi od ovih obrtnika, i njihova pobožnost ocuvase bar nesto od esnafskih formalnosti sve do nasih dana.

Svi rudari i smeocari (dimaci) bili su pripadnici katolicke vjere, a istoj je konfesiji pripadao i najveći dio kovaca svih vrsta, ali medju ovima je bilo izvan Varesa, Kreseva i Busovace i pripadnika islama i pravoslavlja, te tako ima pripadnika svih triju konfesija prezimena Kovacevici.

6. Broj majdana

Sve do sredine prošlog stoljeca nemamo nikakvih podataka o broju majdana u Varesu i njegovoj okolini, kao ni u ostalim mjestima Bosne gdje ih je bilo.

O proizvodima bosanskih majdana, koji su služili u čisto vojnicke svrhe, govori jedan izvještaj generala Petrasa iz 1718. godine. Tu se kaže, kako Porta primjerice dobavlja svake godine iz bosanskih majdana veliku množinu bomba, granata, gvozdениh topova i svake zahire i dzebhane, te njome snabdijeva svoja ratna mjesta na donjem Dunavu*66). Razumije se, da su se i brojni bosanski gradovi snabdijevali iz istih majdana. Jedan anonimni opis Bosne, napisan na njemačkom jeziku u doba Josipa II (1780.-1790.), spominje također rad nekih nasih majdana, primjerice Fojnicu i Gomionicu.

Ali dobre podatke o majdanima nalazimo u domaćeg pisca Slavoljuba Bosnjaka (I. F. Jukica) u djelu Zemljopis i poviestnica Bosne (Zagreb, 1851.). Po Jukicu bilo je majdana u ovim mjestima: J e l e c ima gvozdene majdane – fabrike – i više kovacnica; B o r o v i c a sa tri majdana, izrađuje dobre lemese i drugo orudje seljacko; V a r e s 26 majdana i mnogo kovacnica, ima znatnu trgovinu s uradjenim i neuradjenim gvozdjem; V i j a k a i O c e v i j a imaju dobre majstore gvozdenog orudja i posudja; F o j n i c a 11 gvozdenih majdana; spominje trgovinu gvozdjem, kao u Varesu, i izradu cijevi za puske i barut; S e b e s i c imao prije 7 majdana; K r e s e v o 3 majdana i više kovacnica, a trgovina gvozdjem dosta znatna; D u s i n a 3 majdana, a gvozdje poslije staromajdanskog najbolje u Bosni; B u s o v a c a 3 majdana; busovacko se gvozdje hvali radi mehkoce, i ne da se bez živog kreca taliti; G o m i o n i c a nekoliko majdana; kroz S t a r i M a j d a n protječe Stara Rijeka, koja više od 60 majdana okreće; S a s i n a nekoliko majdana; B r o n z a n i M a j d a n zove Jukic Bronzenjak i kaže, da su tu prije 100 godina bili majdani od mjedi (bronze).

Prema rukopisu pokojnog fra Franje Franjkovica bilo je u vareskom kraju 1887. svega 48 majdana, i to 32 u Varesu (26 na Stavnji, a 6 na njenom pritoku Varescu), 3 u Borovici, 2 u Duboscici, 5 u Vijaki i 6 Oceviji. Po Jukicu bilo je 1850. u Varesu 26 majdana. Francuski konzul R o u s s e a u, koji je služio u Bosni od 2. kolovoza 1862. do polovine siječnja 1867., navodi u jednoj svojoj radnji, da u Varesu ima 15 majdana sa 90 radnika*67). Obzirom na podatke u Jukica i Franjkovica taj broj u Rousseau-a ne može nikako odgovarati pravom stanju, a tome se protivi i pricanje starih majdandzija Gavrana i Brdjanovica. Broj majdana u vareskom kraju počeo je naglo opadati iza okupacije, a naročito nakon 1891. Godine 1895. radilo je još 10, a 1906. 8 majdana. Sada čuvaju uspomenu na ovaj obrt u Varesu 2, a u Oceviji 4 majdana. I to su još jedini majdani u Bosni.

Po podacima u Rousseaua bilo je u njegovo doba u Bosni svega 127 majdana sa 705 radnika i to:

Oko St. Majdana.....	28	majdana	sa	140	radnika
Volar.....	18	“	“	108	“
Sasina.....	27	“	“	135	“
Jelec.....	1	“	“	5	“
Busovaca.....	3	“	“	18	“
Oko Fojnice.....	8	“	“	72	“
Oko Kreseva.....	11	“	“	78	“
Vares.....	15	“	“	90	“
Borovica.....	3	“	“	9	“
Vijaka.....	6	“	“	12	“
Oceviija.....	7	“	“	28	“

Ukoliko su ovi brojevi točni, danas se ne da ustanoviti. Vec je receno, da navedeni brojevi o Varesu ne odgovaraju pravom stanju. Uz to nisu navedena ni sva mjesta u kojim je bilo majdana i onda i kasnije, na pr. Duboscica. S navodom mjesta u kojima su radili majdani, nije bio zadovoljan ni dr. Katzer.

Osim Varesa s okolicom bilo je majdana u povise mjesta predokupacionih kadiluka (kotareva) Fojnice, Starog Majdana i Prijedora.

U f o j n i c k o m k a d i l u k u oko varosice Fojnice bio je po jedan majdan u selima: Prokos, Ragale, Gornje i Donje Zimije, Gvozdjani, Pazarnica, Bistrica i Orlenike; kod Busovace bila su 3; oko Kreseva u selima Dusina i Luke po 3, Luzine, Dezevice i na putu Kresevo-Polje po 2; Kostajnica, Donja i Gornja Crna Rijeka po jedan. Zadnji je od ovih prestao raditi onaj u G. Crnoj Rijeci 1904. Osim ovih bijase jos 5 majdana uz Vranacku rjecicu na putu iz Kreseva u Vranke, gdje se jos raspoznaju tri m a j d a n i s t a (naziv za mjesto, gdje je nekad bio majdan), a prestali su raditi prvih godina proslog stoljeca. Poodavno je prestao rad i u Polju, Rakovoj nogi i Gunjanima (po 1 majdan).

U s t a r o m a j d a n s k o m kotaru u mjestima: Sasina, Kamengrad, Brdari i u dolini Stare Rijeke, pritoke Sane.

U p r i j e d o r s k o m u mjestima Ljubija i Volar.

Koliko se opet poslovalo u majdanima pojedinih kadiluka, mozemo stvoriti maker kakvu-takvu sliku po приходima od majdana, sto su tekli u drzavnu kasu. Godine 1867. prodala je drzava uz ostale prihode i prihode majdana na javnoj drazbi i primila od

vareskih.....	50.900	grosa
fojnickskih.....	21.600	“
jezerskih (Jelec).....	700	“
staromajdanskkih.....	18.200	“

banjaluckih..... 11.000 “
prijedorskih..... 15.900 “
Kostajnickih..... 16.991 “

Godine 1866. Prodani su ti prihodi od

vareskih za..... 51.400 grosa
staromajdanskih..... 26.482 “
prijedorskih..... 18.900 “
kostajnickih..... 5.490 “ *68).

dok za ostale kotare nisu navedene svote.

I u ovim je приходима Vares prednjacio. Po službenim podacima iznosila je produkcija vareskih majdana:*69)

1875.	140.000 oka
1876.	180.000 “
1878.	112.160 “
1879.	115.500 “
1880.	110.000 “

Ovi su brojevi uzeti prema ubranoj desetini, u koje nije ulazio rad kovaca u vignjevima.

7. Cijena i kirija majdana

Bilo je većih i manjih majdana, sa dva odnosno sa jednim grnom. Bez obzira na broj grna (jedno ili dva), uvijek je u majdanu samo jedan majdanski cekic. Ako su u majdanu bila dva grna, onda su u njemu radila dva majstora, svaki na svome grnu, ali naizmjenice, jer je samo jedan majdanski cekic. Svaki je majstor imao u zadnje vrijeme svoj alat, dok je prije bilo majdana u kojima je alat bio pertinencija majdana.

Rijetki su bili majstori koji su imali svoj majdan. Majdani su bili vlasništvo bogatijih ljudi, kako muslimana, tako i krscana. Interesantno je, da su bili rijetki majdani, kako u Varesu, tako i po drugim mjestima, koji su imali jednog vlasnika, no su bili obicno ortacki, t. j. pripadali su dvojici, pa i trojici vlasnika. Ne znam kako se to ima tumaciti, ako ne time, da su se pri gradnji prvih majdana, pa i kasnije, udruživala po dva majstora kovaca i zajednicki gradili majdan, a njihovi nasljednici prodavali svoje dijelove raznim osobama.

U zadnje doba kretala se cijena jednog majdana u Varesu oko 250 dukata. Trecinu majdana-samokova, duvaonice, kramova, alata i mlina u Stojkovici mahali u Varesu kupio je 19. ozujka 1767. visocki trgovac Hadzi Mehmed sin Smailov od nasljednika umrlog Grge sina Mihatova na

javnoj dražbi za 38.400 akci. Druge dvije trećine pripadale su Grginoj braci Antunu i Ivanu*70). Godine 1777. imao je Hadzi Salih Semiz u tri majdana po jednu polovinu, i te su polovice procijenjene ovako: ½ majdana s alatom i ostalim u Ljepovicima procijenjena je na 84.000 akci, ½ majdana u Kotlini na 72.000, a ½ na Varescu na 60.000 akci*71). Ove nam procjene kazu, da su između pojedinih majdana bile znatne razlike.

Majdan pod Ljepovicima postoji i danas, vlasnici su mu kovaci Frano Mutić i Filip Zuljić, a zove se i Hadzin majdan. I obližnji drveni most preko Stavnje kod toga majdana zove se Hadzina cuprija. Bez sumnje, i majdan i most nose svoje ime po Hadziji Semizu*72).

Zadnjih godina turske vladavine u Bosni mjesečno se placalo za jedno grno oko 100 grosa kirije. Majstor je mogao svoje mjesto u majdanu prodati drugom u sporazumu s vlasnikom majdana. Cijena takovom mjestu bila je obično 10 dukata. Sedmicna se zarada jednog majstora kretala oko jednog dukata. Grno je davalo godišnje oko 200 qu robe.

Sto se tiče izdavanja majdana pod kiriju, slične su prilike vladale i u fojnickom kotaru, dok su na pr., u okolini Ljubije i Stare Rijeke posve drugacije. Onamo su kovaci bili i tezac, dok u Varesu i Fojnici nisu imali drugog zanimanja do kovackog.

8. Vrste robe

Vareski i drugi majdani u Bosni izradjivali su razne vrste gvozdene robe, i u tome ne samo podmirivali potrebe Herceg-Bosne, nego su radili i za izvoz. Augustin Kristić piše, da su Kresevo, Fojnica i Vares bili uistinu sijela “lahke i teske industrije u Bosni”, a ja bih – neka mi dozvoli – ovu njegovu tvrdnju još nadopunio dodatkom kraja oko Starog Majdana.

U vareskim su se majdanima izradjivali ovi predmeti: sipke, obruci, demiri, ploče za gvozdene vrata, resetke, raonici, peke, sacevi, cusegije (lopate za vatru), lopate, trnokopi, kazme i krampe. Pored tih predmeta izradjivala je O c e v i j a još razne posude, gvozdja za hvatanje zvjeradi i pećan vrata. Sve se to radilo bez ikakve mjere onako od oka, kako se to kaže, ali se sve izradjivalo precizno. Jedan bi majstor napravio na stotine istih predmeta potpuno jednakih i jednako teskih.

Da se dobije bar neka slika o ovom obrtu u Bosni, spomenucu, kakvu su robu izradjivala ostala vazna mjesta.

K r e s e v s k i k r a j proizvodio je konjske ploče i za njih klince, kahvene mlinove, kose, handzare, male puske, a kao specijalitet bijahu kresevske brave.

F o j n i c k i k r a j izradjivao je dobre duge puske, i sablje, a kao specijalitet klince svih vrsta.

Specijalitet kraja oko S t a r o g M a j d a n a bijase poluga kao polufabrikat.

Roba se na razne nacine pakovala, tovarila na konje i razasiljala na razne strane.

Bili su narociti i raznovrsni sepeti, u kojim se roba prenasala od producenta do trgovca (demirdzije). Konjske su se ploce pakovale u d z e m o v e (nom. sing. dzem). Posebni su sepeti bili za posude, a posebni opet za raonike, klince itd.

I vlada bosanskog pasaluka bila je konzument proizvoda nasih majdana, te bi od zgrade do zgrade narucivala i kupovala robu od nasih majdandzija. Te su narudzbe stizale onda, kad bi se popravljale ili gradile tvrđjave i kad bi se pripremalo na vojnu. Narudzbe je slao sam bosanski namjesnik ili teftedar (sef financija u pokrajini) na emine (carske povjerenike) u doticnim mjestima.

Evo takvih nekoliko primjera: Godine 1765. Nabavljen je potrebni gvozdeni alat i klinци za gradnju tvrđjave u Gradascu. Cijena je bila velikim maljevima na oku po 4 pare, malim po 5, cuskijama po 4, klincima po 6, a trnokopima i lopatama 10 para po komadu. U kolovozu 1767. narucio je bosanski teftedar preko emina u Kresevu i Fojnici klince za popravak tvrđjave u Beogradu. U travnju 1768. narucio je u istim mjestima gvozdje za tvrđjavu u Prijedoru. Godine 1766. naruceni su klinци u Varesu, Kresevu i Fojnici za tvrđjavu u Gradiskoj. Godine 1771. stigla je u Kresevo slicna narudzba za potrebe gvozdja u Zvorniku.

Prije no je Ali-pasa Derendelija krenuo na Srbiju, narucio je 17. VI. 1813. u Fojnici 1000 lopata, 500 kazmi i 100 sjekira.

Ima i jedna narocita narudzba, koja ne zasijeca u svakidasnji rad bosanskih kovaca. To je narudzba iz 1739. bos. vezira Ali-pase Hakimoglu, prema kojoj kovaci Kreseva i Fojnice skovase "mloga velika sidra, kako no ona velika na morskih brodovihmi rekose da ce od njih ciniti cupriju preko Save."*73). I zaista je Ali-pasa bio poceo graditi most na Savi kod Beograda.

Iz izvjestaja generala Petrasa iz 1718. zna se, da je Porta snabdijevala i gradove na donjem Dunavu municijom i gvozdenim topovima, sto su ih proizvodili nasi majdani. To je bilo svakako poslije propasti arsenala u Banjoj Luci, a prije izgradnje novog u Travniku 1807. godine.

C. V i g n j e v i

One radionice sto se po drugim mjestima zovu kovacnice, nazivaju u Varesu v i g a n j, a u Kresevu d u g a n j a. U vignju su se izradjivali sitniji predmeti, kao sto su: klinци, sjekire, grablje, motike, kljesta, cesagije i uzendjije. U Varesu ih je nakd bilo do 40, a danas je jos samo jedan.

Sto se izradjivalo u vareskim vignjevima, to se radilo i u k r e s e v s k i m d u g a n j a m a. Pored gore navedenih predmeta izradjivale su se jos kose i srpovi, ali glavni proizvodi bijahu

konjske ploce i klinci. Kresevske su konjske ploce imale vrlo dobru prodju ne samo u Bosni i Hercegovini i po cijelom Balkanu, nego i u samom Carigradu. Strukic*74) pise: "Kad bi koji nalbant htio komu ukazati visu uslugu i potkovati mu konja tvrdom i boljom plocom, rekao mu je: "E, potkovat cu ti konja kresevskom plocom!" Kresevski su kovaci trosili gvozdje iz Dusine i Kostajnice kod Kreseva, od koga su klincari velikim trudom iskivali tanku sipku, te iz nje kovali klince. Rad oko iskivanja sipke zvahu protezanje gvozdja. "Ja sam protegao gvozdje", rekao bi kovac po obavljenom poslu. U Kresevu su se skoro iskljucivo kovali klinci za potkivanje konja.

Skovanu ploču valjalo je otuci. Otucanjem se ploča činila prikladnijom za upotrebu. To je bio posao majstora, zvanih otucaca.

Pokovci su posebna skupina kovaca, koji su izradjivali i novo orudje, ali glavni im je posao bio pokov starog i istrosenog orudja. Njihov rad bijase dvovrstan: pokov i nada. Pokov se sastojao u tome, sto bi se stari komad orudja zavarao (zagrijao) i cekicem dotjerao. Tome se reklo i poklepati. Nadtiti ili zanaditi, znacilo je dodati nov komadic gvozdja starom komadu orudja, da dobije prvasnji oblik.

Oko 1878. Bilo je u Kresevu preko 60 duganja, god. 1899. oko 20, a sada nema nijedne. U tim kovacnicama bilo je zaposleno oko 250 ljudi. O gvozdju je nekad radilo u ovom kraju oko 550 ljudi*75).

U fojnicksim kovacnicama izradjivala se razna sitna roba, kao sto su konjske ploce i klinci, pa klinci (ekseri) za razne gradnje, baglame, mandali, ereze, poluge, bradve i motike, dakle predmeti potrebni za gradnju zgrada. I ovdje su se kovalale konjske ploce, ali glavni artikali bijahu klinci svih vrsta, od sitnih nanulasa, do onih najkrupnijih palamara. Klinci su se nazivali po upotrebi i po tezini, i prema tome su se i kovali. Te nazive pored mnogih drugih oteo je jos za vremena zaboravu Augustin Kristic.

Po upotrebi zvahu se klinci: nanulasi za prikivanje nanula (naluna), parmakasi za prikivanje parmaka, baskijski za prikivanje baskija, paklamasi za prikivanje paklam (kaplame) na krovu, direkasi (u Sarajevu zvani hrastovnjaci) za skivanje greda, palamari za mostove bijahu do pola metra dugacki.

Po tezini: dortoka, besoka i altioka, t. j. 1000 komada klinaca teskih 4 oke, 5 oka i 6 oka.

Na glasu su bili klinci paklamasi, sto su kovani u selu Bistrici. Konjske ploce i klinci iz ovog kraja zaostajali su po kvalitetu za Kresevom. Posljednji kovac ploca bio je Mato Kulier, a posljednji klinicar Anto Ostojic. S njima je izumro i ovaj obrt. Kovac s pomocnikom mogao je dnevno skovati 2-21/2 dzema (80 – 100 komada) ploca. Jedno selo u ovom kotaru zove se Plocari, a u njemu su se jos do kraja proslog stoljeca kovalale konjske ploce. Kovaci ploca u Plocarima bili su iskljucivo muslimani.

P u s k e i p u s c a n i p r a h (b a r u t) proizvodi su Fojnice od davnina. To uz Fojnicu napominje i jedno njemacko djelo o Bosni i Srbiji tiskano 1810. u Becu. Taj je obrt prestao ovdje kad i u ostaloj Herceg-Bosni, t. j. 1878. Zadnji puskar (tufekcije) bili su Osman Bodo i njegov sin Mujo. Puske je opremao Ahmed Junuzovic, koji je kovao i dobre sablje.

Godine 1865. navedeno je u zapisniku Kovacke zadruge u Fojnici 25 duznika movaca.

U vignjevima (duganjama, kovacnicama) bilo je po jedno ognjiste sobicnim kovackim mijehom.

III. DESETINA – MUKATA

D e s e t i n a. Majdandzije ili majdanski kovaci davali su drzavi od izradjene robe svaki deseti komad u ime tecevine. I to je sve, sto je od majdandzija drzava ubirala. Ta se daca zvala d e s e t i n a ili u s u r * 76). Kovaci koji su radili u vignju (duganji, kovacnici) smatrani su sirotinjom, i od njih turska drzava nije uzimala nikakve dace.

Desetina se davala u naravi, a ne u gotovu. Svake subote poslije podne zasli bi pisari od majdana do majdana i popisali gotovu robu; izradjenu od ponedjeljka do subote, a u nedjelju bi vlasnik sam ili po nekom drugom donio deseti dio izradjene robe u drzavno skladiste koje se zvalo d e m i r h a n a.

U zadnje doba turske uprave bila je zgrada demirhane u Varesu uz dzamiju. Ocuvaao se u porodici Saletovica i ogroman kantar ovog skladista tezak 21 kg, a mjerio je 454 oke. Danas je vlasništvo Muhamedage Saletovica. Ako bi koji majdandzija sakrio nesto od izradjene robe, i to pronasli sluzbenici demirhane, ta bi roba bila zaplijenjena u korist drzave. Druge kakve kazne za ovu rabotu nije bilo.

Kao i ostale prihode, tako je i ovu desetinu drzava prodavala svake godine javnom drazbom pod zakup pojedincima, i to na godinu, a kad se s tom praksom 1870. prekinulo, pobirali su je porezni cinovnici. Zakupnici majdanske desetine u Varesu bili su, koliko se zna, Hadzi Hasan Gaco (do 1866.), a onda Dervis-aga Tahmiscija, oba iz Sarajeva. Kovaci Pobro Jozo i Jozo Ilkanovic dobro se sjecaju ovih zakupnika. Oni su mi pripovjedali, da je Gaco bio vrlo strog u pobiranju desetine, dok za Tahmisciju kazu, da je bio dobar covjek – golo blago. Po zakupu predstavio bi se novi zakupnik majdandzijama, i to svake godine na taj nacin, sto bi prosao ispred svih majdana i darivao djecu majstora i velikih momaka, kao i male momke novcem. U Kresevu se zna, da su najprije zakupljivali desetinu neke Sarajlije, a onda Martincevici.

Ubranu su robu zakupnici prodavali trgovcima kao i majdandzije. To je isto cinila i drzava, kad je 1870. pocela sama pobirati tu desetinu. Drzava je u to ime raspisivala drazbu, koja bi se u zadnje doba oglasila po tri puta u sluzbenim novinama, navodeci točno, sto se prodaje. Tako jedna drazba oglasena je u 597., 613., i 1. (od 4. IV. 1878.) broju “Bosne” za dan 15. travnja

1878. Tu stoji da se u Varesu prodaje 6612 oka gvozdene sipke, 1394½ oke saceva, 256 oka peke, 73½ oke tava, 1333 komada sapana [plugova] i 119 lopata. Placa se u gotovu na drzavnoj blagajni u Visokom.

Majdanska desetina u Varesu iznosila je 1877. u mjesecu:

M a j u 2235 oka gvozdene sipke, 360 oka saceva, 55 oka peke, 50 oka tave i 35 oka celika;

A u g u s t u 1586 oka gvozdene sipke, 245 oka saceva, 11 oka tava, 246 komada lemesa, 7 lopata i 2 vatralja;

N o v e m b r u 1838 oka raznih predmeta sto se mjere okom i 365 komada predmeta sto se prodaju po komadu.

Kroz deset mjeseci godine 1877. iznosila je desetina fojnickog kotare (Fojnica, Kresevo i Busovaca) 7036½ oka razne robe. U 605. broju "Bosne" od 10. I. 1878., oglaseno je, da ce se gornja kolicina prodavati, i to 5747½ oka gvozdja i gvozdene robe iz Fojnice i Kreseva, i 1289 oka iz Busovace. Toga se vremena prodavalo kresevsko gvozdje po 144, a fojnicko i busovacko po 115 para na oku.

Do godine 1880. Pobirala se desetina na isti nacin, a onda je uvedena tecevina (kazanadzak), koja je spocetka bila vrlo niska i placala se jedanput godisnje.

Ova vrst desetine uvedena je oko 1851. pri provodjenju reforama u Bosni kao zamjena mukati, sto se dotada pobirala samo s tom razlikom, sto se mukata uzimala od iskovane rude, a desetina od izradjene robe u majdanima. O tome mi u Varesu nije umio niko nista reci. O pretvaranja mukata u desetinu nisam nasao nista napisano, ali ima isprava, iz kojih se vidi, da su se neke druge dace pretvarale u desetinu. U poznatim izvorima nema spomena mukati poslije 1850. kao ni ovoj vrsti desetine prije ove godine.

M u k a t a*77). Vec je spomenuto, da za kopanje rude nije bila potrebna ni dozvola, niti se u to ime pobirala ikakva daca. To su mi pricali stari ljudi u Varesu, a to pise i Franjkovic, a po njemu i Katzer. Ali tako nije bilo uvijek. Vec je spomenuto, da je za kopanje rude bila potrebna dozvola od drzavne vlast, koja je pobirala i mukatu od iskopane rude. Ta je daca pripadala drzavnoj blagajni i onda, kad je rudokop bio na zemljistu, s kojega je spahija*78) pobirao prihode. To saznajemo iz jedne osude sarajevskog kadije od 12.II. 1167. (9. XII. 1763.) koju je slijedeci dan potvrdio bosanski vezir Hadzi Mehmed-pasa Kukavica. Kako je to zanimljiv prilog za povijest naseg rudarstva, donosim tu osudu u prijevodu gospodina Dervisa M. Korkuta, kustosa naseg muzeja.

(Omissis) ... iskrena srca izvjesujem Vasu Preuzvisenost, da sam predveo pred seriatski sud vlasnike gvozdenih rudnika, sto su prije kratkog vremena otvorili u selima Bistrici i Dubokom u travnickoj nahiji, radi parnicenja sa sadanjim defterdarom bosanske riznice. Spomenuti su

rudnici novoootvoreni u skorasnje vrijeme, a uobicajene takese na njih nisu inesene u carske dekrete (berate) i popise (deftere) vlasnika zemlje u odnosnom selu, nego su ostale u popisu drzavnih prihoda (defter mevkufat), te po zakonu (kanunu) uobicajenu pristojbu na gvozdje, koje se vadi iz spomenutih rudnika, uzima (ubire) spomenuti gosposdin defterdar*79), da bi je svrstao u popis drzavnih prihoda, kako je propisano i navedeno u carskom zakoniku, kao sto je to poznato Vasoj Preuzvisenosti. Cast mi je o tom izvijestiti Vasu Preuzvisenost, da bi mogla donijeti svoju odluku u ovoj stvari.

Pisano 12. safera 1167.

Vasoj Preuzvisenosti odani

Hadzi Ahmed,

kadija u gradu Sarajevu.

Iznad toga je – kako je bio obicaj u onovremenoj administraciji – vezirovo rijesenje:

Prema odluci (presudi) seriatskog suda neka uobicajene pristojbe na novoootvorene rudnike gvozdja spomenuti defterdar ubire (naplacuje) za drzavnu blagajnu.

Na 13. sefera 1176.

Potpis necitljiv*80)

Mukata su pobirali e m i n i ili povjerenici, koje je postavljao defterdar; oni su zapravo predstojnici poreske uprave. Iz jedne se isprave vidi, da je Vares u isto doba imao dva emina. Da li je to bilo uvijek, ne da se reci. Emini su nadzirali i rad u rudokopu i to dvaput sedmicno; utorkom je dolazio emin u rudokop, da vidi koliko je uradjeno*81).

Nije mi poznato, od koje se kolicine gvozdene rude uzimala mukata kao ni to, da li se uzimala u gotovu ili u naravi. Pretvaranjem mukate u desetinu nestalo je i emina*82).

Drzava je davala mukatu Varesa, Kreseva i Fojnice, kao i druge svoje prihode, pojedinim visim cinovnicima u ime place za jednu ili vise godina. Ovakav nacin isplate zvao se m a l i k j a n a. Ko bi dobio kakav prihod u ime place, dobio bi i dekret (berat), koji mu daje pravo, da tim prihodom slobodno raspolaze. Te beratlije nisu sami pobirali prihod, nego su svoje pravo prodavali ljudima, koji su se uz druge poslove bavili i zakupljivanjem malikjana. Kako su beratlije bili ponajcesce cinovnici na Porti, sultanovu dvoru ili po vecim mjestima raznih pokrajina, nisu oni nikad ni dolazili u nase krajeve, nego bi zakupnici malikjana isli njima “na noge” i svrsavali poslove. Bili su to vrlo unosni poslovi, pa je bilo ljudi, kojima je zakup malikjana i kasnije desetine bilo glavno zanimanje. Kao zakupnici ove vrsti bijahu poznati: Hasanaga Kolanija*83), Odzaktani, Hadzi Salih Semiz i Mustafa beg Babic. Isplacivanje cinovnika na ovaj nacin i prodaja drzavnih prihoda narocito je usla u praksu od prvih godina 18. stoljeca, kada je slava Polumjeseca stala tamniti. Ovakva je praksa cesto puta tesko pogadjala poreznike.

Tek od druge pole 18. stoljeca ocuvalo se nekoliko isprava o prodaji mukata gvozdenih majdana, zive i hrmze u Kresevu i Varesu. Tako je neki Mehmed Izet uzivao polovicu mukate spomenutih majdana i prodao to svoje pravo za godinu 1183. (1769./70.) Hasanagi Kolaniji za 1600 grosa. Slijedece godine prodao je opet cetvrtinu iste mukate cehaja (zastupnik) carskog konjunsnika Hadzi Husein nekom Muharemagi za 800 grosa. Istom Hasanagi prodao je Ahmed Resid svoju cetvrtinu mukate za 1189. (1775./76.) za 1000 grosa. Isti dio mukate prodao je slijedece godine muderis Ahmed takodje za 1000 grosa. Kako se vidi, cijela mukata prodavala se za 3200 do 4000 grosa, a onovremeni gros bio je jaka novcana jedinica. No, mnogo bi bilo zanimljivije, kad bismo znali, koliko je odbacivala ta mukata zakupnicima.

Od prihoda vareskih majdana primali su placu casnici i vojnici tvrdjave Izacic u bihackoj, Cazin u ostrozackoj i kule Lipte u mostarskoj kapetaniji, a isplacivali su im je emini*84).

IV. TRGOVINA

Robu, sto se izradjivala u majdanima i vignjevima u Varesu i okolici, kupovali su prvenstveno trgovci iz Varesa i Sarajeva. U zadnje doba bili su u Varesu poznati trgovci Marko Katmerovic, Ante Mijicic, Mato Kapelcic, Filip Crvenkovic, Hasaga Hadzihanovic i Marko Music, dok je u Sarajevu postojao citav esnaf demirdzija (gvozdjara), koji su trgovali zeljeznom robom iz Varesa, Kreseva, Fojnice i Starog Majdana. Subotom bi dosli trgovci i kupovali ono robe, sto bi nasli izradjeno. Roba se uvijek uzimala za gotovo. Veresija uopce nije bila poznata. Vrlo se cesto desavalo, da su trgovci davali majdandzijama i vignjarima kaparu. Rijetko je gotova roba stajala po mjesec dana neprodana. Marijan Gavran, koji je pedeset godina radio u majdanu, tumaci to ovako; "Turski car bio je mocan, pa nije dao da se zeljezna roba unosi iz drugih zemalja; on je pazio svoju raju i nastojao, da ona radi i zivi. Onog je vremena bio nas Vares zlatan kamen u turskoj drzavi. U njem je bilo posla koliko ti je dusa htjela. Ja sam, dragi gospodine, kupovao osmak zita po 7 grosa, a placao sam za osmak i po dukat, ali lako sam to placao, jer se onda radilo". Ovo tumacenje starca Marijana lako cemo shvatiti, kad spomenemo, da su vareski majdani sa svojim skroz primitivnim napravama i upravo srednjovjekovnom spremom radnistva i vrlo malim kapitalom proizvodili samo oko *d v i j e t i s u c e t o v a r a z e l j e z n e r o b e* godisnje, a potraznja je bila velika. Za vrijeme ustanka u Hercegovini i Krajini slabije se radilo. To se vidi i prema ubranoj desetini. Sto se zna, najveca je proizvodnja bila izmedju g. 1860. do 1870.

Zna se, da su u Varesu u od XVIII stoljeca bila dva hana, u kojima su trgovci nalazili udoban konak. Sarajevski su se trgovci zadržavali krace vremena, dan-dva, ali su trgovci iz udaljenih krajeva boravili po mjesec dana, dok ne bi nakupovali onoliko robe koliko im treba. Kad je u Varesu bilo trgovaca sa strane (Srbija, Albanija, Macedonije) porasla bi cijena ponesto robi.

Vareskim su trgovcima prodavale majdandzije svoje proizvode, kad ne bi bilo ni stranih ni sarajevskih trgovaca. To bi bivalo osobito zimi, kad bi snijeg zatrpao put.

Roba se iz Varesa otpremala na konjima. Put je do Sarajeva vodio preko Kapije, Strizeva, Starog Strizeva, Smrekovice, Breze, Misoce, Vlaskova, Semizovca, Turbeta i Kobilje Glave kojim se i danas uputi pjesak ili konjanik. Vareski trgovci su nosili vrlo cesto robu u Beograd i tamo je prodavali trgovcima, koji su je opet prodavali u Rumeliju, Vlasku i Carigrad, a odavde se opet raznosila po Maloj Aziji i dalje sve do Misira i Arabije. Put do Beograda udarao je preko Krivaje na Tuzlu, onda u Brcko, a odavde Savom i Dunavom dalje. Bilo je pak vareskih kao i sarajevskih trgovaca, koji su se upucivali s robom cak do Carigrada.

Hadzi Abdija Libric povrativši se s hodocasca iz Meke u Vares, pripovjedao je medju inim zgodama s puta kako je vidio u Misiru u nekog covjeka peku i pitao ga, odakle je i posto, a on mu rece, da je to bosanski proizvod i kao takav vrlo skup, jer je donesen iz daleke zemlje. Libric je bio na Meki sezdesetih godina proslog stoljeca.

Trgovci koji su izvozili robu iz Varesa, placali su u Varesu carinu (djumruk). Carinarnica (djumrukšana) bila je u blizini kamenog mosta, na desnoj obali Stavnje. Carina je zavedena u novije vrijeme, a iznosila je godisnje oko 80 k e s a.

Iz Varesa se i z v o z i l a zeljezna roba, sirovo i kovko zeljezo, a u v o z i l a se poluga, zivotne namirnice i tekstilna roba.

IV. UZALUDNA NASTOJANJA OKO OSNUTKA KONZORCIJA ZA RACIONALNU EKSPLOATACIJU VARESKIH RUDNIKA

Polovinom proslog stoljeca poceli su drzavnici u turskoj carevini posvecivati vecu paznju prirodnim proizvodima. U tu svrhu izdato je vise zakona, od kojih jedan govori i o rudnicima. Vec 1857. radili su neki nasi bogatiji ljudi o osnutku drustva za trazenje i kopanje ruda u Bosni, kako je to pripovijedao Hadzi Mehmed Hasijic Ivanu Kukuljevicu Sakcinskom, u travnju te godine, prilikom njegovog boravka u Banjoj Luci. Kukuljevic je proputovao te godine jedan dio Bosne i svoje uspomene s ovog puta objelodanio je u "Narodnim Novinama" (br. 60 – 81), i 1858. tiskao ih je Lavoslav Zupan u zasebnoj knjizici pod naslovom "Putovanja po Bosni". Do osnutka ovog drustva nije doslo. Topal Serif Osman pasa, bosanski guverner, pozvao je saskog rudarskog inzinjera A. Conrada, koji je god. 1866. I 1867. Proucio i opisao rudno blago srednje Bosne*85). Conrad je priredio i jednu malu izlozbu bosanskih ruda u Sarajevu, a ta je zbirka otpremljena i na izlozbu u Pariz. Onovremeni pruski konzul u Sarajevu Dr. O. Blau poslao je jednu zbirku nasih ruda pruskom ministarstvu trgovine u Berlin. Neki stranci i bogatiji sinovi ovih krajeva pocese se interesirati za rude u Bosni i Hercegovini.

Francuski drzavljanin Desire Falkner dobio je 14. veljace 1872. dozvolu da trazi kameni ugalj u okolici Zenice. Austrijski tvornicar Seifel zatražio je 1875. dozvolu za eksploataciju brojnih rudnika u Bosni, a medju ovima se spominje Droskovac, Smreka i Saski Do. Dozvola mu je izdata, ali samo za one rudnike, koje ne eksploatiraju domaci rudari. Od domacih rudara dobili su dozvolu 1873. Za trazenje zeljezne rude Hasim aga Glodjo i Salih aga Softic, trgovci iz Sarajeva, i Dr. Bonovicini, liječnik u Mostaru, za kameni ugalj.

Bit ce da je interes domacih i stranih kapitalista za nase rudnike potaknuo bosanskog valiju D e r v i s I b r a h i m p a s u L o p c a l i j u (1874. – 1875.) da stvori konzorcij za racionalniju eksploataciju rudnika u Varesu. Medju clanovima konzorcija spominju se Dervis pasa Cengic (Dedaga) i braca Talat ef. i Salamon ef. Salom. Kapital je iznosio 80.000 dukata, sto je za ono doba bio velik novac, pa se po tome vidi, da se mislilo ozbiljno prihvatiti posla. Uzet je bio jedan rudarski inzinjer iz inozemstva. Pocela se graditi cesta prema Podlugovima, naruceni su potrebni strojevi iz Engleske, i podignuta jedna pilana. Protiv ovih ustase vlasnici vareskih majdana, obratise se neposredno na sultana, i konzorcij morade uzmaknuti s velikim gubitkom. Tako propade i ovaj posao poput mnogih drugih.

U nastavku slijedi Resume na njemackom (izostavljen).

*1) Pred Varesom su: Kupres 1160 m., Glamoc 1031, Bjesemici 1000, Gacko 960, Duvno 903, Nevesinje 890

*2) Original Muvekitove Tarihi dijari Bosna (Povijest Bosne) u arhivu Hrv. Zem. Muzeja u Sarajevu. Njemacki prijevod toga djela u arhivu bivseg Zavoda za proucavanje Balkana u Sarajevu. Gazi Husrevbegova biblioteka ima jedan prijepis originala. O Muvekitu vidi Dr. S. Basagic, Bosnjaci i Hercegovci u islamskoj knjizevnosti. Sarajevo, 1912., str. 158.

*3) Dr. Ciro Truhelka: Tursko-slovenski spomenici dubrovske arhive. Sarajevo 1911., str. 205

*4) U arhivu Zeljezare. Ovim se rukopisom sluzio i dr. F. Katzer. Franjkovic je rođen u Varesu 1847., a umro u Visokom 1904.

*5) Mijo Zuljic: Danasnji vareski dijalekat. Skolski Vjesnik 1908., str. 36.

*6) K. Jirecek: Die Handelestrassen und Bergwerke vor Serbien und Bosnien wahrend des Mittelalters. Prag, 1916., str. 50.

- *7) M. Karanovic: O tipovima kuca u Bosni i Hercegovini. Glasnik zemaljskog muzeja 1927., sv. II, str. 210.
- *8) Fermendzin: Acta Bosnae, str.477.
- *9) Dr. J. Jelenic: Spomenici kulturnog rada bosanskih franjevaca (1463.-1878.). Starine Jugosl. Akademije, knjiga XXXVI, str 144.
- *10) Dr. J. Jelenic: Spomenici kulturnog rada franjevaca Bosne Srebrenicke. Mostar 1927., str. 57.
- *11) Jelenic o. c. str. 94.
- *12) Dr. D. Kamber: Stanje zupa i dusa u apostolskom vikarijatu u Bosni srebrenicko-otomanskoj prema popisu izvršenom 1813. Franjevaccki Vjesnik XXXIX, 1932., str. 113.
- *13) Slavoljub Bosnjak (Jukic): Zemljopis i poviestnica Bosne. Zagreb 1851., str. 34.
- *14) M. Zuljic: Danasnji vareski dijalekat. Skolski Vjesnik 1908., str. 36 i dalje.
- *15) Dr. J. Jelenic: Spomenici kulturnog rada franjevaca Bosne Srebrenicke. Mostar 1927., str. 64.
- *16) Ove su isprave neproucene. Molio sam trojicu provincijala, da mi ih zbave u Sarajevo, da se pregledaju, ali uzalud.
- *17) Dr. J. Matasovic: Fojnicka regista. Sr. Karlovci, 1927., (prestampano iz 67. knjige Spomenika Srpske Kraljevske Akademije Nauka), broj 814. Sarajevski sidzil u Gazi Husrevbegovoj knjiznici u Sarajevu broj 33, str. 158.
- *18) Fra M. Batinic: Nekoliko priloga k bosanskoj crkvenoj poviesti. Starine Jugosl. Akademije XVII, Zagreb, 1885., str. 92.
- *19) Dr. J. Jelenic: Spomenici kulturnog rada bosanskih franjevaca (1463.-1878.). Starine Jugosl. Akademije, knj. XXXVI, str. 144.
- *20) Dr.J. Jelenic: Bio-bibliografija franjevaca Bosne Srebrenicke, I sv. Zagreb, 1925., str. 43-46. Tu se ne navodi, da je Benic sluzbovao u Varesu. Njegov Ljetopis tiskao je dr. Jelenic u Glasniku zem. Muzeja 1923.
- *21) Dr. J. Jelenic: Spomenici kulturnog rada franjevaca Bosne Srebrenicke. Mostar, 1927., str. 94.

- *22) Fermendzin: Chronikon observatis provinciae Bosnae Argentinae ordinis s. Francisci Seraphici. Starine Jugosl. akademije XXII., Zagreb, 1890., str. 37. – Fra J. Matkovic: Jerolim Lucic, Franjevacki glasnik 1896.
- *23) H. Kresevljakovic: Sarajevo u doba okupacije Bosne, Sarajevo 1937., 77-83.
- *24) Original u arhivu M. E. Kadica u Gazi Husrevbegovoj biblioteci u Sarajevu, br. 255.
- *25) Glasnik z. m. 1890., str. 220.
- *26) Fehim Spaho: Turski rudarski zakoni. Glasnik zem. muzeja 1913., str. 172-194.
- *27) V. Skaric: Staro rudarsko pravo i tehnika u Srbiji i Bosni. Beograd, 1939. (Izdanje srpske kraljevske akademije nauka) str. 36.
- *28) Ing. E. Latal: Stari zeljezni majdani u okolini Ljubije. Glasnik z. m. 1933., str. 157.
- *29) O S c o n i, iz koje je uzet moderni vodovod u Fojnici, govori i Kronika Nikole Lasvanina, sub 1739., kao jakom izvoru, sto znaci, da je tu vec davno bio prestao rad na iskopavanju rude. Tu citamo: “na 28. Marta uvece, u oci Uskrsa; ima u Fojnici golemo vrilo, i zove se Scona i ovu vodu tko pije, govore da od nje gusavi (koje protece kakonu krvavo i po njemu se ufati kakono krvav skorup) ne mogose ga ljudi piti za niko vrime i premda tada bise vrime kisno. Sa svim tim rika, sto tece iz planine bijase bistra, a receno vrilo tece iz litice bijase vele mutno.
- *30) Moj rahmetli otac pricao mi je, kako su drugi rudari saznavsi za ovu nesrecu odmah dozvali fratre da cine molitve, da se zemlja rastupi, kako bi se nesretnici spasili, i da je, naravno, sve bilo uzalud.
- *31) K o z a o, danas Kozograd, spominje se prvi put 22. srpnja 1444. Jiracek o. c. str. 40. Kad je neko u visokoj starosti, kazu u Fojnici za takvog starca, da je upamtio na Kozlu kralja.
- *32) Dr. J. Matasovic, o. c. broj 286, 542, 550, 591, 594.
- *33) V. Skaric: Tragovi starog rudarstva u okolini Kreseva i Fojnice. Glasnik z. m. 1935., str. 24.
- *34) Dr. J. Matasovic, o. c. br. 57 i 240.
- *35) Ibidem, br. 66.
- *36) Fra M. Batinic, o. c. str. 124.
- *37) Fermendzin: Acta Bosnae, str. 478.
- *38) Jiricek, o. c. str. 50.

- *39) Izvornik u Osmana Sokolovica, umirovljenog tajnika Trgovacke i obrtnicke komore za Bosnu i Hercegovinu u Sarajevu.
- *40) Izvornik u arhivu M. E. Kadica u Gazi Husrevbegovoj biblioteci u Sarajevu br. 298.
- *41) Sarajevski sidzil u Gazi Husrevbegovoj biblioteci br. 1., F. Spaho, o. c. str. 136.
- *42) M. Zuljic: Podrugacice o Borovicanima. Zbornik za zivot i nar. Obicaje Juznih Slavena.
- *43) Mato je rođen u Oceviji 1852. godine; u majdanu je radio oko 50 godina. Njegov otac Ante umro je 1894. u 74. godini zivota.
- *44) Ing. E. Latal, o. c. str. 168.
- *45) Dr. J. Matasovic, o. c. br. 900, 903 i 1271.
- *46) Ibidem, br. 1459.
- *47) Sada je u Varesu potpuno zaboravljen naziv Varesac. Ovu pritocicu zovu Varesaci Potoci. U jednoj ispravi iz godine 1777. Zovu se Potoci Varesac, a isti naziv nalazimo i u Jukicevu djelu "Zemljopis i poviestnica Bosne".
- *48) U jednoj ispravi napisanoj 10. zilhidzeta 933. (25. XII. 1527.) zove se Fojnica Madeni Fojnica (Rudnik Fojnica). Matasovic o. c. br. 23. Isto tako ima isprava u kojima se pise Madeni Vares.
- *49) Dr. E. Katzer: Die Eisenerzlagerstätten Bosniens und Herzegovina. Wien, 1910., str. 7.
- *50) Dr. Ciro Truhelka: Starobosanska metalurgija. Nada 1896., str. 291-193. Katzer o. c. str. 5-13. Latal o. c. table XII i XIII. Skaric: Staro rudarsko pravo i tehnika u Srbiji i Bosni. Beograd, 1939., table XIX.
- *51) Marijan Gavran, rođen u Varesu 12. veljace 1836. Od 20.-70. godine radio je u majdanu. Kad sam se u srpnju 1933. s njim razgovarao, pricao mi je, da mu se cesto pricini i danas, kako radi na grau. Veliki je stovatelj Omer-pase Latasa, jer je ovaj donio u Bosnu ravnopravnost. Rado citira pjesmu "Slavodobitnica Omer pase", sto ju je spjevao Jukic i Martic. On kaze, da je u Varesu nestalo rada onim casom, kad su svi radnici poceli ulaziti i izlaziti na jedna vrata t. j. otkada je otvorena zeljezara.
- *52) Jozo Brdjanovic, bolje poznat kao Pobre Jozo, rođen 1846. u Varesu. U majdanu je radio preko 40 godina, a onda se preselio na svoje imanje na Pogarima, gdje je i umro. Spram svojih godina bio je 1933. jos u dobroj snazi. Po njemu je prozvan Pobrini han. Godine 1778. Spominje se porodica Brdjanovica u Varesu.
- *53) Katzer, o. c. str. 3.

- *54) Gruda bakra sto se na slican nacin dobivala u malim pecima u Sarajevu zvala se s e v k a. Vruc k'o sevka kaze se ako je nesto previse toplo.
- *55) Nepisana povijest naseg zanatstva. Franjevaccki vijesnik 1932, str. 329.
- *56) Predjel Varesa, gdje je katolicko groblje, zove se Ruda.
- *57) G. Thoemmel: Geschichtliche, politische und topographisch-statistische Beschreibung den Vilajet Bosnien. Wien 1867., str. 153.
- *58) Dr. C. Truhelka o. c. str. 292.
- *59) V. Skaric objasnjuje ovaj izraz ovako: "engleski ground, u starom engleskom grund = zemlja, pod, podloga, temelj; ground sel, groundsel = temeljni, prag. Glasnik z. m. 1933. sv. II., str. 127.
- *60) M. Zuljic: Majdan (starinska rudarska kovacnica) Glasnik z. m. 1933., II. Sv., str. 114–128. Ovo je toliko dobra radnja, da je svaki daljni rad o ovom predmetu suvisan. I nas leksikograf naci ce u toj radnji dragocjene gradje. Moj opis majdana u ovoj radnji sastavljen je po Zuljicu.
- *61) Mala pec, u kojoj se cisti zlato i srebro, zove se takodje g r n o. U jednom djelu f r a M a t i j a D i v k o v i c (1563.-1631.), prvog hrvatskog pisca iz Bosne, stoji: Grno vruce cisti zlato.
- *62) S. Zlatovic: Izvjestaj o Bosni godine 1640. O. Pavla iz Rovinja. Starine Jugosl. akademije XXIII., str. 25.
- *63) Industrija Bosne i Hercegovine. Zagreb 1924., str. 96
- *64) A. Kristic: Rufetske mise i esnafske svijece u Kresevu. Franjevaccki Vjesnik XL., (1933.). str. 196.
- *65) J. Matasovic: o. c., str. 210.
- *66) Dr. G. Bodenstela: Povijest naselja u Bosni (1718.-1939.). Glasnik z. m. 1907. Str.645.
- *67) Mines de fer de la Bosnia. Annales des Mines (6) 1866. X. str. 609., Dr. F. Katzer o. c. str. 13.
- *68) "Bosna" (sluzbeni list bosanskog vilajeta). God. II. 1867., br.41-42.
- *69) Bosna i Hercegovina na Milenijskoj izlozbi u Budimpesti 1896. Budapest str. 9.
- *70) Manuscripta turcica u arhivu Hrv. zemaljskog muzeja br. 1769.
- *71) Sarajevski sidzil 19, str. 43.

*72) Hadzi Salih Semiz, sin Hadzi Ibrahimov, iz Sarajeva bio je bogatas. U Varesu je imao raznih nekretnina. Kao trgovac mnogo je putovao. Cesto je isao u Carigrad i zakupljivao malikjane. Pripadao je 39. odjelu janicara. Bio je krupan covjek. Umro je u Sabcu 1777. od rane, sto ju je zadobio u bitci na Crnoj Gori. Isp. R. Muderizovic: Sarajevski nekrologij Mula Mustafe Baseskije. Glasnik z. m. 1919., str. 48. U selu Ljubini imao je jedan han, po kome se je prozvao danasnji S e m i z o v a c, postaja na pruzi Sarajevo-Brod, i polazna tocka rudarske zeljeznice do Ivanjica, rudokopa mangana. Jedan predio u okolici Varesa nosi ime S e m i z o v a P o n i k v a (Katastarska opcina Potoci).

*73) Fra Ignacije Strukic: Povjesticne crtice Kreseva i franjevacnog samostana. Sarajevo 1899. str. 30, zamijenio je Ali pasu sa Ibrahim pasom. Dr. J. Jelenic: Ljetopis fra Nikole Lasvanina, Glasnik z. m. 1915., str. 5.

*74) Strukic o. c. str. 30.

*75) A. Kristic: Nepisana povijest naseg zanatstva, str. 332.

*76) Usur od arapskog asretun, a znaci deset.

*77) Mukata od arapskog katara – rezati, a znaci isto, sto i hrvatski porez.

*78) Spahije – lenski vitez. Isp. Dr. C. Truhelka: Historicka podloga agrarnog pitanja u Bosni. Sarajevo 1915., str. 109.

*79) Defterdar = predstojnik racunarske komore.

*80) Original u zbirci Manuscripta turcica u arhivu Hrv. zemaljskih muzeja.

*81) V. Skaric o. c. str.49.

*82) U raznim ispravama spominju se ovi emini: 1. V a r e s: Mula Husein 1756., Muharem aga i bivsi Huseinbasa Mosto 1788., Husein aga i Mula Ahmed 1779., 2. K r e s e v o: Smail 1701., Hadzi Ibrahim i bivsi Mehmed 1714., Mustafa 1723. Ibrahim aga 1762., Mula Osman, sin Mehmed ef. Fojnicaka, umro je 1767. u Sarajevu kao bivsi kresevski emin, bio je dobar kaligraf, Mula Abdulah 1788., Hadzi Mehmedaga 1783., 3. F o j n i c a: Muhamedaga 1586., Mustafa 1700., Nekt ef (?) sin Osmanov 1738., Mehmed 1764.

*83) U vec spomenutoj zbirci Manuscripta ima vise isprava ove vrsti, neke je upotrijebio R. Muderizovic u svojoj radnji: Bosanski majdani za turske uprave.

*84) Po Truhelki Kolanije su potomci slavni Kolunici. Isp. Historicka podloga agrarnog pitanja u Bosni, str. 35.

*85) A. Conrad: Bosnien mit Bezug auf seine Mineralschatze: Mitteilungen der k. k. geogr. Gesellschaft in Wien. N. F. 3. No. 5. str. 219 – 228; Ista je radnja izašla na hrvatskom u Bosanskom Vjestniku 1867. i na turskom u službenom kalendaru Bosna Saamesi za god. 1292.